

ELMI TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

e-ISSN: 2789-6919

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQIQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

İmpakt Faktor: 0.864

Cild: 3 Sayı: 12

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

Impact Factor: 0.864

Volume: 3 Issue: 12

Bakı – Baku

2023

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

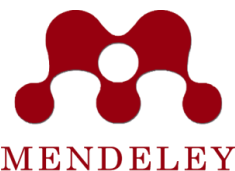
Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat.1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Sevinc SADIQOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
sevincsadigova@gmail.com

Editor

Assoc. Prof. Dr. Sevinj SADIGOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
sevincsadigova@gmail.com

Redaktor köməkçisi

Şamxal ŞABIYEV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Assistant editor

Shamkhal SHABIYEV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
PhD Türkan İSMAYILOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
PhD Turkan ISMAYILOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politeknik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MIŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞİŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristetini / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALİSOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANI, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aliyə RZAYEVA, AR ETN, Təbii Ehtiyatlar İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərid NAĞIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Riyaziyyat və mexanika

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristetini / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Mövlud HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAELI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İlkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGHAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aliya RZAYEVA, Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Institute of Natural Resources / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytikin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Farid NAGHIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Mathematics and mechanics

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Movlud HUSEYNOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/7-11>

Aida Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aida.sff@mail.ru

DİALOJİ NİTQİN KOMMUNİKATİV VAHİDLƏRİ

Xülasə

Danışq dili intellektual və emosional nitqi özündə birləşdirir. Aralarında fərqlərin olmasına baxmayaraq, nitq və dilin qarşılıqlı əlaqəsi vardır. Şifahi nitqi yazılı nitq ilə eyniləşdirmək olmadığı üçün nitqin aydın olması və özünün bütün təsirini göstərməsi üçün dil vacibdir. Nitq hər zaman dildən əvvəl olur. Danışan və dinləyən nitq prosesində iştirakı həmişə eyni qaydada olmur. Danışan şəxs sual verir, dinləyən cavab, danışan fikrini bildirir, müsahib ona şəxsi münasibətini bildirir. Belə şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır. Dialoqdan fərqli olaraq monoloq müəyyən kompozisiya mürəkkəbliyinə malikdir. Dialoq mədəniyyətin təzahürü olmaqla yanaşı, monoloqa nisbətən daha çox təbiət hadisəsidir. Dialoq həmsöhbətlər arasında şifahi nitqi yaradır. Kommunikativ funksiya iki və daha artıq şəxsin münasibətləri zamanı yaranır. Dilin kommunikativ funksiyası dili insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Belə ki, dialoji nitqdə dilin kommunikativ funksiyası insanların qarşılıqlı ünsiyyəti prosesidir.

Açar sözlər: nitqin formaları, dialoji nitq, kommunikasiya, replika, şifahi nitq

Aida Abdullayeva

Azerbaijan State Fine Arts Academy
Doctor of Philosophy in Philology
aida.sff@mail.ru

Communicative units of dialogical speech

Abstract

Spoken language combines intellectual and emotional speech. Although there are differences between them, speech and language are interrelated. Since oral speech cannot be equated with written speech, language is essential for speech to be clear and to show its full effect. Speech always precedes language. The participation of the speaker and the listener in the speech process is not always the same. The speaker asks a question, the listener answers, the speaker expresses his opinion, the interlocutor expresses his personal attitude to him. Such interpretation and listening create dialogic and monologic forms of speech. Unlike a dialogue, a monologue has a certain compositional complexity. In addition to being a manifestation of culture, dialogue is more of a natural phenomenon than a monologue.

Dialogue creates oral speech between interlocutors. Communicative function arises during the relationship of two or more people. Thus, the communicative function of the language changes depending on the communication conditions and purpose of the language.

Keywords: forms of speech, dialogical speech, communication, replica, oral speech

Giriş

Dialoqlarda işlənən spesifik kommunikativ vahidlərin xüsusiyyətləri razılaşma və təsdiq şəklində olur. Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) əsasdır. Qarşılıqlı ünsiyyət prosesində nitqin qarşılıqlı kəsilməsinə, yəni nitq fasiləsinə dialoqlarda rast gəlirik. Dialoqun tədqiqinin əsas

məsələlərindən biri onun sintaksisi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, kommunikativ vahidlər cümlə statusuna malik deyil. Cümləyə aid xüsusiyyətlərdən vacib olanı kommunikativ funksiyadır. Dialoqlarda kommunikativ funksiyaya aktual üzvlənmə və intonasiya, mürəkkəb cümlə konstruksiyaları, nitq şəraiti ilə bağlılıq kimi xüsusiyyətlər xasdır. L.P.Yakubinski yazırdı ki, dil insan davranışının müxtəlif növlülüyüdür, psixoloji faktdır, insan orqanizminin təzahürüdür, sosioloji faktdır, insanların birgə fəaliyyətindən asılıdır. O, dialoji nitq ünsiyyəti kimi, nitq fəaliyyətində əməkdaşlıq kimi təzahür edir (İsmayılova, 2017: 25).

Dialoji nitqin bütün formalarında həmsöhbətlər hadisəni təfərrüatı ilə mülahizə edir, öz münasibətini bildirir, dediklərini faktlarla sübut etməyə çalışır. Qarşılıqlı ünsiyyət zamanı tərəflər müraciətlər, ara sözlər və ritorik suallardan istifadə edir (İsmayılova, 2020: 155). Bu proses həmsöhbətlər arasında ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır.

Dialoji nitqdə təkrarlara, suala sualla cavab verməyə, söz sırasının pozulmasına, ellepsisə də rast gəlinir. Belə ünsiyyət zamanı ədəbi dilin bütün normalarına riayət edilməli, intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır. T.V.Şmelyova hökmü təyin edərkən hökmü ünsiyyət şəraitindən götürülmüş cümlə sayır. O, qeyd etmişdir ki, “hökmün kimin tərəfindən nə üçün söylənilməsi, müəllifin adresata, ötürülən məlumata və bilavasitə nitq fəaliyyətinə münasibətinə dair informasiya daşıyır” (Bağırov, 1978: 38).

Rus dilçiliyində N.Y.Şvedova kommunikativlərin 7 qrup olduğunu qeyd etmişdir: 1) təsdiq, inkar, razılıq, razı olmamaq; 2) etiket formulları; 3) təhrikedici söz-cümlələr; 4) emosiya, emosional münasibət bildirenlər; 5) ümumi sual və ona cavab; 6) səs təqlidi; 7) təcrid olunmuş çağırış, müraciət (İsmayılova, 2017: 16).

Dialoji nitq formasına ədəbi dildə mükəllimə də deyilir. Həmin nitq forması danışq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqidir. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Dialoji nitqdə jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur, intonasiya mühüm rol oynayır. Dialoqun spesifik kommunikativ vahidləri dilçilikdə hökm, kodlaşdırılmamış hökm, kvazi cümlə, kommunikat, frazoid, sentensoid, üzvlənməyən cümlələr, kommunikativ frazeologizmlər, kommunikativlər, relyativlər, stasionar cümlələr, dinləyənin metakommunikativ siqnalları, qrammatik formalaşmamış cümlələr adlandırılır (İsmayılova, 2016: 18). Kommunikativ vahidlərin iki növü - kommunikativlər və natamam hökmlər arasında fərqlər vardır. Kommunikativlərin üç əsas tipi vardır: 1) modal-cavab və sual söz-cümlələri; 2) emosional qiymətləndirmə söz cümlələri; 3) təhrikedici söz-cümlələr (İsmayılova, 2017: 17).

S.Cəfərov vulqar leksikasının içərisinə bəzən müstəqil mənasını dəyişmiş və yaxud itirmiş alınma sözləri də daxil edir. Müəllif bu sıraya hörmət etməmək, mənliliyini tapdalamaq üçün işlədilən və bütün söyüş, təhqiredici söz və ifadələri, eyni zamanda qarğışları da vulqar leksikaya aid etmişdir (Cəfərov, 2007: 86). Cəfər Cabbarlının “1905-ci il” əsərində “Adə, köpəy oğlu, dığa köpəy oğlu, mənim üstümə gorda çəkirsən?”, “Dönüş” əsərində Xosməmmədin “Eh, əclaf oğlu əclaf, tezis oğlu tezis” sözlərində vulqarizmlərə rast gəlirik.

Modal-cavab və sual söz-cümlələrinin əsas növlərinə daxildir: 1) təsdiq söz-cümlələri (hə, bəli, yaxşı, əlbəttə, aha); 2) inkar söz-cümlələri (yox, xeyr, yalan, heç və s.); 3) sual söz-cümlələr (hə, yox, yaxşı, doğrudan və s.). Emosional qiymətləndirmə söz cümlələr nidalarla ifadə olunur (ah!, of!, ey! və s.). Söz-cümlələrin beş işlənmə məqamı var: 1) emosional-qiymətləndirici söz-cümlə; 2) söz-cümlə; 3) sual söz-cümlə; 4) təsdiq söz-cümlə; 5) təhrikedici söz-cümlə (Həsənov, 2001: 86).

Qeyd edilmiş cümlə tiplərinə dair nümunələri nəzərdən keçirək.

Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesində Vaqiflə İbrahim xan və Vaqiflə Qacar arasında olan dialoqlarda dərin bir konflikt vardır. Vaqif İbrahim xana Vətənin işıqlı gələcəyi barədə xoş arzularını bildirir:

Kor kimi qalmasın insan.
Qalxsın cəhələtin qaranlığından!
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə,
Balalar quş kimi versin səs-səsə...

Vaqifin fikrincə, bu arzuların reallaşması bir şeylə bağlıdır:

Vicdan azadlığı lazımdır elə.

Məhz bunun nəticəsidir ki, İbrahim xan Vaqifi bu cür ittiham edir:

Sən elin dostusan, elin yarısan (Vurğun, 2005: 135).

Vaqif kimi böyük təbiətli adamlar məhz elin dostu, sirdaşı olmalıdırlar. Monoloqda dediyi kimi:

Dünya yaranmamış ötərgi bir səs,

Günəş qaranlıqda yaşaya bilməz. (Vurğun, 2005: 129).

Dialoqda istifadə olunan kommunikativ vahidlərin mühüm funksional rolu vardır. Kommunikativlərin fərdi-semantik fərqlənməsi dialoqlarda özünü göstərir. Kommunikativ vahidlərin birinci tipinin dörd əsas funksional zonası vardır:

1) razılaşma/təsdiq; 2) Razılaşmama/inkar; 3) koqnitiv modal qiymətləndirmə; 4) emosional reaksiya (Bağırov, 1978: 33).

Qacar-

Nə oldu?

Onu tez tapıb gətirin!

(Sərkərdə baş əyib çıxır)

Vəzir! Bu doğrudan böyük qüdrətdir,

Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir.

Böyük təhlükədir bu şair bizə (Vurğun, 2005: 119).

Qacarin "Nə oldu?" sualına cavabdan məlumdur ki, Vaqifi həbs etdirmək fikrindədir. Vaqifə "Nə oldu?" sualını verməklə isə əvvəl verdiyi tapşırığın icrasını yoxlayır.

Pyesdə Xuramanın zindana - Vaqifin yanına gəlməsi səhnəsində Xuramanla Vaqifin dialoqundan məlum olur ki, Xuraman həyat yoldaşından bağışlanılmasını istəyir.

Uydum bu dünyada nazü-nemətə,

Özüm də bilmədən uydum şöhrətə.

Bilmədim axırı zəhrimarımış,

Hər qızıl xəzinə bir şahmarımış...

İndi öz əlinlə gəl öldür məni,

Nə qədər alçaldım, alçaltdım səni... (Vurğun, 2005: 113).

C. Cabbarlının "Sevil" əsərində Sevilin nitqində dəyişik situasiyalar müşahidə edirik. "Sevil" əsərində Balaş surətinin müxtəlif insanlarla danışdığındakı fərqlilik onun çoxcəhətli xarakterindən xəbər verir. Sevilə dialoqunda hər şeyə qadir, sözü söz olan despot ər kimi çıxış edir. Sevil isə aciz, ər qarşısında hər şeylə razılan tam hüquqsuz bir qadındır. Bu səhnə onların dialoqunda daha çox nəzərə çarpır:

Sevil: Axı bilmirdim ki, qonaq gələcək. Balaş: Yaxşı, yaxşı, bədir... Səndən ki, adam olmayacaqdır. Daha kimi gözləyirsən, tez ol da, tez evi yığışdır, ocağı qala! Heç bilmirəm ki, şeyləri kim daşısın, qonaqların yanında kim otursun?

Sevil: Mən bacarmaram? Balaş! Təzə örpəyim vardır, istəyirsən örtüm, xərəyi mən verim.

Balaş: Bircə, yox, sən ortadan qapını bağla, heç bir tərəfdə görünmə, kişi üçün də bu dal otaqda yer sal, tez yatsın, çul-çuxası ilə həyəətə-zada çıxar, biabır olarıq (Cabbarlı, 2005: 123).

Dramlarında təsvir olunan epizodik surətlərin də dialoqlarında müxtəlik dəyişik situasiyalara rast gəlirik. Belə ki, Atakişi, Babakişi, Toğrul, Məmmədli, Ocaqqulu, Şərif və digərlərinin dialoqu

dediklərimizə nümunədir. “Sevil” əsərində Atakişi və Babakişinin dialoqunda loru sözlərə çox rast gəlirik.

Məsələn: Atakişi: Babakişi Sənsən? Adə, vay sənə nə deyim, sən hara, bura hara?

Ay kişi, xoş gördük! Dayan bir səni qucaqlayım! Ay kişi, haçandır yoxsan!

Babakişi: Gədə, Atakişi! Türkün sözü, bu nə sir-sifətdir, haçandan belə, türkün sözü, əfəndi olubsan? He...he...he. Əkdiiym noxud, biçdiyin noxud, bazara girib, ləbləbi olub? (Cabbarlı, 2005: 30).

Türkün sözü, bu paltarla dalına yükləyəsən səkkiz pudluq kisəni nə cırhacınnan cırıldadırsan!

Ümumiyyətlə, həm ədəbi dildə, həm də şifahi dildə vulqar leksikadan istifadə etmək düzgün deyildir. Bəzən bədii dildə hər hansı bir obrazın nitqində bu leksikadan istifadə olunur. Cəfər Cabbarlının “Almaz” əsərində Hacı Əhmədin “daha atası yandı”, Balarzanın “Zıqqıldama, köpək oğlunun qızı, sənın atovun kəllə pambığıni eşib tumanbağı toxutdurmasam, atam Hacı Turabdan xəbərim yoxdur” ifadələri həmsöhbətlərin nitqinin kobudluğuna deyil, təbiiliyinə, tərəflərin səmimiyyətinə nümunədir. Bu cür söz və ifadələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi hadisələrin real və canlı təsvirinə, surətlərin nitqinin fərdiləşdirilməsinə görədir.

Ədəbi obrazların xarakterini açmaq üçün vulqar sözlərdən istifadə edilərək dialoq, monoloq replikalarla mənfə, ya da müsbət münasibətlər bildirilir. Müqayisəli təhlil göstərir ki, kommunikativlərin funksional zonalar üzrə bölgüsündə yer alan razılaşma/təsdiq, razılaşmama/inkar, emosional reaksiya qrupları təsnifatlarda daha çox qeydə alınır. Ona görə də həmin kommunikativlərin dialoqlarda işlənməsini araşdırmağı birinci dərəcəli sayırıq.

Belə bir fikirlə razılaşmalıyıq ki, nitq mədəniyyətinin əsas şərti düzgünlükdür. Biz burada hər şeydən əvvəl, nitqin hazırkı dövrümüzdə qəbul olunmuş ədəbi dil normalarına uyğun gəlməsini, orfoepiya, orfoqrafiya, qrammatik və leksik normalardan həm sərbəst, həm də bacarıqla istifadə edə bilməyi nəzərdə tuturuq. Bununla belə, qrammatika yaxşı danışmağı öyrətmir, çünki düzgün danışmaq və yaxşı danışmaq tamamilə ayrı-ayrı anlayışlardır. Yəni düzgün hesab edilən hər bir nitq tam mədəni sayıla bilməz, bunun üçün başqa şərtlərə də əməl etmək lazımdır. Mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir (Həsənov, 2001: 76). Həmin tələblər bunlardır: aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, təmizlik, ifadəlilik, orijinalıq, rəbitəlilik və s. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə, həmçinin, orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nəticə

Nitqin bu forması zaman-zaman təkmilləşərək cilalanmışdır. Çağdaş şifahi nitqimiz kifayət qədər zəngin, səlis və aydındır. Bu nitq vasitəsilə mürəkkəb fikirləri ən incə çalarlarınadək asanlıqla ifadə etmək mümkündür. Lakin fikrin ifadə vasitəsi olan dil yalnız şifahi formada fəaliyyət göstərsə, o halda ünsiyyət birtərəfli inkişaf edər. Nəticədə isə dil özünün kommunikativ funksiyasını məhdudlaşdırmış olar. Əslində isə ünsiyyətin bu iki forması biri digəri vasitəsilə inkişaf edən, biri o birini tamamlayan vahid kommunikasiyaya xidmət edən vasitələrdir. Odur ki, insanlar bir-birini başa düşmək, bir-biri ilə fikir mübadiləsi etmək məqsədi ilə səslə dildən istifadə etdikləri kimi, səslə dilin norma ilə qavrayışını təmin edən işarələr sistemi olan yazıya da müraciət etmişlər.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova, M. (2017). Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 25 s.
2. Bağırov, Q.Ə. (1978). Bədii əsərlərdə danışmaq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, API, 95 s.

3. İsmayılova, İ. (2020). Eposlarda dialoji nitqin xüsusiyyətləri. Elmi iş-beynəlxalq elmi jurnal, 2020, №11/60 s.155-157.
4. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan Dili. Bakı: Şərq-Qərb, s.86.
5. Həsənov, H. (2001). Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası. Bakı: Elm, s.86.
6. Vurğun, S. (2005). Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 400 s.
7. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, s.123.
8. Cabbarlı, C. (2005). Əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, s.30.

Göndərilib: 06.10.2023

Qəbul edilib: 14.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/12-16>**Saçlı Qəniyeva**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
s.ganiyeva@hotmail.com**Cəvahir Tunca**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
doktorant
cevahir.oa@gmail.com**AEROFOTOPLANALMA İŞLƏRİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ, PLANALMA
MARŞRUTLARININ, ENİNƏ VƏ UZUNUNA ÖRTMƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ****Xülasə**

Aerofotografiyanın əsas məqsədi ərazinin təbii və antropogen səthinin üç həcmli görünüşünü yaratmağı təmin etməkdir. Aerofotoplanalmanın müasir üsulu olan stereofotogrammetriya üçün əsas şərt ərazi üzrəndəki hər bir nöqtənin ən az iki şəkildə proyeksiyasının olmasıdır. Bu şərt şəkillərin bir-birini ən az 50% örtməsi şəklində mümkün olur. Tək şəkil fotografiyasında isə yer səthinin hər bir nöqtəsinin sadəcə bir şəklinin proyeksiyasının olması kifayətdir. Hava fotosəkili çəkilməzdən əvvəl uçuş planı hazırlanır və plan təyyarənin navigasiya sistemində yüklənir. Təyyarə bu plana uyğun olaraq havadan çəkilişlər aparır. Elmi istifadə və qiymətləndirmədə ən çox istifadə edilən aeroşəkil növləri şaquli fotosəkillərdir.

Açar sözlər; aerofotoplanalma, uzununa örtmə, eninə örtmə, fotografiya marşrutları, uçuş planalması

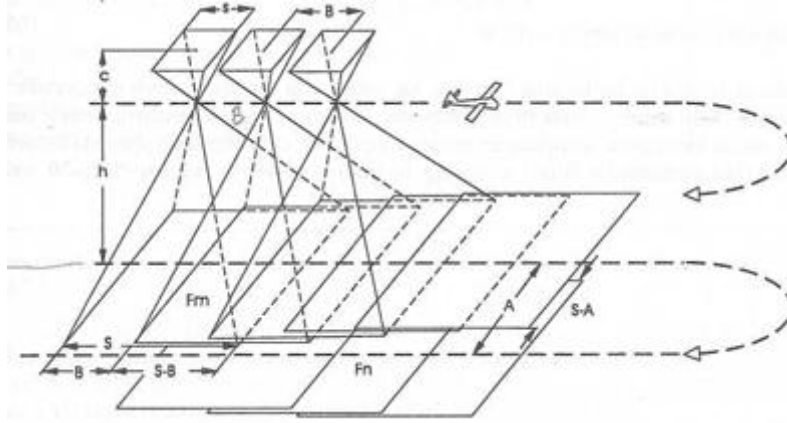
Sachli GaniyevaAzerbaijan University of Architecture and Construction
PhD in Physics and Mathematics
s.ganiyeva@hotmail.com**Javahir Tunja**Azerbaijan University of Architecture and Construction
PhD student
cevahir.oa@gmail.com**Designing of aerophoto planning works, regulation of planning routes and
coverage of width and length.****Abstract**

The main purpose of aerial photography is to provide a three-dimensional view of the natural and anthropogenic surface of the area. The main condition for stereophotogrammetry, which is a modern method of aerial photoplanning, is the projection of each point on the territory in at least two ways. This condition is possible if the images cover each other by at least 50%. In single-image photography, it is enough to have just one image projection of each point of the earth's surface. Before aerial photography is taken, a flight plan is prepared and the plan is loaded into the aircraft's navigation system. The plane takes aerial shots according to this plan. The most commonly used types of aerial photographs in scientific use and evaluation are vertical photographs.

Keywords: aerial photography, longitudinal coverage, transverse coverage, photographic routes, flight planning

Giriş

Aerofotografiya üçün ən uyğun üsul nə çəkdiyinizi və niyə çəkdiyinizi bilməkdən asılıdır. Kiçik ərazi planlaşdırması və ya daşınmaz əmlak çəkilişləri kimi sadə layihələr üçün sizə lazım olan aparat dron ola bilər. Bununla belə, müəyyən yüksəkliklər və böyük ərazilər təyyarə uçuşları tələb edə bilər. Təyyarədə və ya helikopterdə istədiyiniz yüksək keyfiyyətli şəkilləri çəkmək üçün daha çox avadanlıqdan istifadə edə bilərsiniz (1).

Şəkil 1. Aerofotoplanalma marşrutları

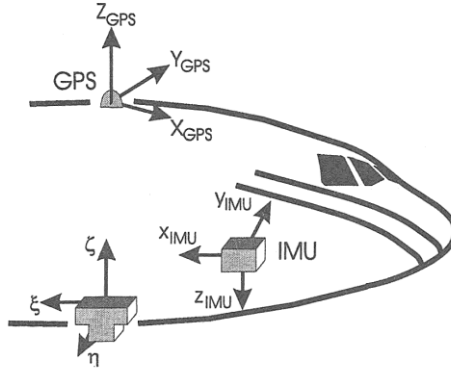
Yer səthinin təyyarədən şəklini çəkməklə sahənin xəritəsinin tərtib edilməsi aerofotoplanalma adlanır. Hal-hazırda nisbətən böyük sahələrdə aparılan bütün fotoqrammetrik planalma işləri aerofotoplanalma işləri ilə aparılır. Fəzadan şəkilçəmə ilə alınan şəkil aeroşəkil adlanır. Obyektin görünüşünü, ölçülərini və vəziyyətini onun 2 nöqtədən şəklini çəkməklə təyin etmək olar.

Fotoqrammetrik kameraların digər kameralardan fərqi onun nəzəri cəhətdən həndəsi mərkəzi proyeksiyaya sadıq olmasıdır. Obyektin P nöqtəsindən gələn şüa düzgün yolla gedir, O proyeksiya mərkəzindən keçir və proyeksiya müstəvisində P' nöqtəsini əmələ gətirir (Oğuz, Öner, 2011). Həmin proyeksiya mərkəzi obyektiv sisteminin bir nöqtəsinə, proyeksiya müstəvisi isə foto müstəvisinə uyğundur. Fotoqrafiya bu fərziyyəyə uyğun aparılmalıdır. Metrik kameraların ən mühüm xüsusiyyəti daxili oriyentasiya elementləri və kamera təhrif səhvləri haqqında məlumatlarının bilinməsidir (3).

Şəkil 2. Uçuş aparatının bortu

Hər bir iri miqyaslı aeroplanalma işlərində yüksəklik uçuş aparatının bortunda işin gedişatına uyğun bir neçə cihaz yerləşdirilir (Şəkil 2). Bu cihazların hər biri ayrı-ayrı məqsədə qulluq edir. Bu cihazlardan başlıçası hirosabitləşdirici qurğudur. Hirosabitləşdirici qurğu – şəkillərin əyilmə bucağının qarşısını almaq üçün təyin edilmişdir. Kiroskopun əsas işi ondan ibarətdir ki, öz oxu ətrafında fırlanan fırfıranın öz vəziyyətini fəzada dəyişməyə çalışmasıdır. Hiroskopun fırlanma oxu ilə aerofotoaparətların optik oxu aerofotoaparətların korpusunda qurulmuş elektrik səviyyə ilə şaquli vəziyyətə gətirilmişdir.

Şəkil 3. Uçuş alətində cihazların vəziyyəti

İlkin olaraq aerofotoplanalma işlərini layihələndirmək üçün planalma aparılacaq ərazi dəqiqləşdirilir. Daha sonra bu ərazidə bir-birinə paralel marşrutlar çəkilir. Bu marşrutlar boyu uçuş aləti uçaraq ərazinin havadan çəkilişini həyata keçirəcəkdir.

Marşrutlar üzrə çəkilən şəkillər dəqiqliyin artırılması baxımından bir-birini örtməlidirlər. Bu zaman eninə və uzununa örtmələr izlənilir. Eyni marşrutdakı qonşu şəkillər bir-birini uzununa, qonşu marşrutlardakı şəkillər isə bir-birini eninə örtür. Uzununa örtmə relyefdən asılı olaraq 60-90% arası dəyişir. Eninə örtmə isə 35-45% arası qiymət ala bilər (Kraus, 2007).

Aerofotoplanalma işlərini layihələndirmək üçün əvvəlcə aerofotoplanalmanın tələb olunan miqyasını bilmək vacibdir. Ərazi ilə tanış olub relyefi müəyyən etmək sonrakı mərhələdə uçulacaq yüksəkliyi və buna bağlı olaraq uçuş alətini seçməyə imkan verəcəkdir (5). Aerofotoçəkiliş planının qurulması üçün hesablanacaq parametrlərə marşrutların sayı, havadan çəkilmiş təsvirlərin sayı, uçuş sürəti və hündürlük daxildir. Bu parametrləri hesablamaq üçün tələb olunan məlumatlara aerofotoşəkil kamerasının sensorunun pikselləri, fiziki ölçüsü və fokus məsafəsi, dəqiqlik tələbləri, uzununa və yan əhatə dairəsi, əvvəlcədən təyin edilmiş uçuş sürəti və aerofotoşəkilinin hədəf sahəsinin uzunluğu və eni daxildir. Məşə, sıx bitki örtüyü və ya əkin sahələrinin aerofotoqrafiyası üçün uzununa və eninə örtmə dərəcələrinin adətən müvafiq olaraq 85% və 70%-dən çox olması tələb olunur. Relyef yüksəldikcə örtmə dərəcələri də artır (Əzizov, 2011).

Aerofotoçəkiliş planını tərtib edərkən, ilk növbədə, marşrutlar aerofotoqrafiyanın sahəsinin uzun tərəfinə paralel olmalıdır. İşığa həssas sensoru və ya təsvirin uzun kənarını marşrut istiqamətinə perpendikulyar olaraq təyin etməklə, hava təsvirinin yan əhatə dairəsi artırıla bilər, beləliklə, marşrutların sayı azaldılmış olar (Muraşev, Qebqart, Kisliçin, 1985).

Uçuş aparatı seçildikdən sonra aparatın fokus məsafəsi seçilir. Ümumiləşdirdikdə deyə bilərik ki, nəticə etibarlı ilə aerofotoplanalma işləri üçün plana alınacaq ərazinin relyefinin ölçülərini, aerofotoplanalmanın miqyasını, aparatın focus məsafəsini, aeroşəkillərin uzununa və eninə örtmə faizlərini, şəkilçəkmə yüksəkliyini bilmək lazımdır (Obiralov, Limanov, Qabrilova, 2004).

Dağlıq zonalarda planalma aparılacaq sahənin ölçüləri elə seçilir ki, nöqtələr arasında yüksəklik fərqi az olsun. Bu zaman xəritə üzərində ən yüksək A_{max} və ən alçaq A_{min} nöqtələr müəyyənləşdirilir. Daha sonra bu yüksəkliklər əsasında orta müstəvi yüksəkliyi (A_{omy}) aşağıdakı şəkildə tapılır.

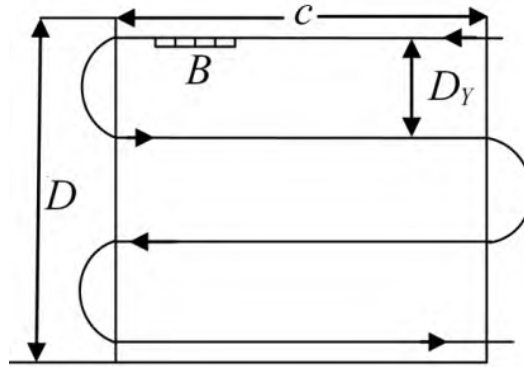
$$A_{omy} = \frac{A_{max} + A_{min}}{2}$$

Buradan sahənin orta müstəvisinə nəzərən təyyarənin uçuş yüksəkliyi (H) təyin edilir:

$$H = f_k \cdot m$$

Bu düsturda verilən m – şkilçəkmənin miqyası, f_k – aerofotoaparatin fokus məsafəsidir. Bu qayda ilə son nəticə olaraq şkilçəkmənin mütləq yüksəkliyi hesablanır:

$$H_M = H + A_{omy}$$

Şəkil 4. Yer üzərində marşrutların təyini

Şəkil 4-də plana alınacaq ərazinin marşrutları təsvir edilmişdir. Burada c_{km} – plana alınacaq sahənin uzunluğunu göstərir. Şəkil 3-ə əsasən bir marşrutdakı şəkillərin sayı

$$n = \frac{c_{km}}{B} + 3$$

düsturu ilə təyin edilir. Düsturda B – şkilçəkmənin bazisi, 3- isə sahənin qərb və şərq sərhədlərinin örtməsini tamamlamaq üçün marşruta əlavə edilmiş şəkil sayıdır. Şəkildə göstərilən D – sahənin eni, D_y – yer üzərindəki marşrutlar arasındakı məsafə, B – fəzada şkilçəkmə bazisidir. Şkilçəkmə bazisini müəyyən etmək üçün aerofotoplanalmanın bazisini onun aeroşəkil üzərindəki uzunluğunun şkilin miqyasına olan hasilinə əsasən təyin etmək olar: $B = b \cdot m$. Şkillərin bir-birini uzununa örtməsi nəzərə alınaraq aeroşəkil üzrə şkilçəkmənin bazisi

$$b = \frac{lx}{100}(100 - P\%)$$

şəklində hesablanır. Burada, lx – uzununa örtmənin sm-lə ölçüsüdür. Planalma sahəsinin (D) marşrutlarının sayını (K) hesablamaq üçün

$$K = \frac{D}{D_y} + 1$$

düsturundan istifadə olunur. Düsturdakı “1” – şimal və cənub sərhədlərin örtməsini tamamlamaq üçün düstura əlavə edilmiş şəkil sayıdır. Bu düsturdan yer üzərindəki marşrutlar arası məsafə; $D_y = dy \cdot m$ - şəklində hesablanır. Aeroşəkil üzərində qonşu marşrutlar arası məsafə isə

$$dy = \frac{ly}{100} (100 - q\%)$$

düsturu ilə hesablanır.

Beləliklə, planalma sahəsini örtən bütün aeroşəkillərin sayı $N = n \cdot K$ düsturu ilə hesablanır. Aerofotoplanalma uçuşunun qarşısında duran əsas tələblər təyyarənin əvvəlcədən müəyyən edilmiş düz xətlə marşrut üzrə uçmasına nəzarət, verilmiş yüksəkliyin qorunmasından və s. ibarətdir. Bu zaman küləyin təsiri də nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlara uçuş zamanı təyyarədə olan *bortoperator* nəzarət edir.

Nəticə

Yüksək informasiyalı və həndəsi dəqiqliyə malik keyfiyyətli aeroşəkillər almaq üçün fotoqrafik işlərin yerinə yetiriləcəyi şəraiti və onun texniki parametrlərini əvvəlcədən müəyyən etmək lazımdır. Aerofotoplanalmanın texniki parametrinin seçilməsi ərazinin fiziki coğrafi xüsusiyyətindən aslı olaraq hansı növ aerofotoaparata istifadə olunması deməkdir. Bundan başqa, texniki parametrlərə aparatın fokus məsafəsi, şəkilçəkmə yüksəkliyi və şəklın miqyası, aeroplyonkanın və işıq filtrinın növü daxildir. Əgər aerofotoplanalma materiallarının keyfiyyətindən başqa kəmiyyət informasiyası da tələb olunursa, bu zaman topoqrafik ölçü aerofotoaparata istifadə edilir. Digər hallarda isə adi aerofotokameralar tətbiq edilir. Əgər relyefin təhrifi hesabına yüksək plan dəqiqliyi tələb olunursa, bu zaman şəkilçəkmə yüksəkliyini artırmaq lazımdır.

Aerofotoplanalma işlərinin qar və çay sularının altında informasiya itkisinin ola biləcəyi nəzərə alınaraq yay və payızın əvvəllərində aparılması gərəkəməkdir. Bu zaman fotoqrafiya üçün ən əlverişli vaxt buludsuz və aydın hava şəraiti olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/205838/mod_resource/content/1/Ders7%20Fotogrametri.pdf
2. Oğuz, E., Öner, E. (2011). Fiziki Coğrafiyada Hava Fotoğrafları. İzmir.
3. https://acikders.ankara.edu.tr/pluginfile.php/205838/mod_resource/content/1/Ders7%20Fotogrametri.pdf
4. Kraus, K. (2007). Fotogrametri. Cilt 1. Fotoğraflardan və Laser Tarama Verilerinden Geometrik Bilgiler. Ankara: Mayıs.
5. ISPRS. (2006). International Society for Photogrammetry and Remote Sensing, <http://www.isprs.org/>
6. Əzizov, A. (2011). Məsafədən zondlamanın fiziki əsasları. Bakı.
7. Muraşev, S.A., Qebqart, Y.U., Kisliçın, A.S. (1985). Aerofotogeodeziya. Moskva: "Nedra".
8. Obiralov, A.İ., Limanov, A.N., Qabrilova, L.A. (2004). Fotoqrammetriya. Moskva "Koloss".

Göndərilib: 26.10.2023

Qəbul edilib: 15.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/17-22>

Namiq Hümbətov
AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
humbatoff@gmail.com

MÜXTƏLİF EKSTREMAL İQTİSADI ŞƏRAİTLƏRİN İQTİSADIYYATA MƏNFİ TƏSİRLƏRİ VƏ TƏSİRLƏRİN NEYTRALLAŞDIRILMASI ÜSULLARI

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif müdaxilələrin, o cümlədən fiskal siyasətlər və tənzimləyici tədbirlərin iqtisadi sabitliyə, artıma və bərabərsizliyə təsirləri qiymətləndirilmişdir. Məqsəd dövlət müdaxilələrinin həm möhkəm, həm də bərabərlikçi olan iqtisadi şəraiti necə təsirli şəkildə formalaşdırma biləcəyinə dair fikir əldə etmək üçün empirik tədqiqat və siyasət nəticələrini təhlil etməkdir. Bu araşdırma hökumətin iqtisadi məsələlərdə rolu ilə bağlı davam edən müzakirələri gücləndirir, siyasətçilərə və iqtisadçılara dövlətin ekstremal iqtisadi vəziyyətlərə müdaxiləsinin mürəkkəb nəticələri ilə bağlı dəyərli fikirlər verir.

Açar sözlər: *ekstremal iqtisadi şərait, iqtisadi effektivlik, dövlət müdaxiləsi, iqtisadi böhranlar, COVID-19*

Namiq Humbatov
ANAS Institute of Economics
PhD student
humbatoff@gmail.com

The negative effects of various extreme economic conditions on the economy and methods of their neutralization

Abstract

This article assesses the effects of various interventions, including fiscal policies and regulatory measures on economic stability, growth, and inequality. The main aim is to analyze empirical research and policy implications to gain insight into how government interventions can effectively shape economic conditions that are both robust and egalitarian. This research reinforces the ongoing debate about the role of government in economic affairs, and provides policymakers and economists with valuable insights into the complex consequences of government intervention in extremal economic situations.

Keywords: *extreme economic conditions, economic efficiency, state intervention, economic crisis, COVID-19*

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatın dinamikası təbii olaraq mürəkkəbdir, bir çox xarici qüvvələrə həssasdır və bu, ölkənin iqtisadi yaxşılığına dərinlən təsir edə bilər. Maliyyə böhranları, ticarətin pozulması və ya qlobal pandemiya kimi xarici iqtisadi maneələrlə qarşılaşdıqda hökumətlər tez-tez iqtisadiyyatlarını sabitləşdirmək, qorumaq və ya canlandırmaq üçün tədbirlər görməyi məcbur hesab edir.

İqtisadi qeyri-sabitlik dövründə hökumətlər öz iqtisadiyyatlarını mənfi təsirlərdən qorumaq üçün müxtəlif tədbirlər görməyə borcludurlar. Bu müdaxilələrə fiskal siyasətlər, monetar tədbirlər, ticarət düzəlişləri və tənzimləyici islahatlar daxildir, bunların hamısı sabitliyi bərpa etmək və dayanıqlığı təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bu müdaxilələrin effektivliyi haqqında hərtərəfli anlayışın əldə edilməsi siyasətçilər, iqtisadçılar və digər maraqlı tərəflər üçün yaxşı düşünülmüş seçimlər etmək və xarici müdaxilələrə davamlı strategiyalar hazırlamaq üçün çox vacibdir.

Hökumətin təşəbbüslərinin qiymətləndirilməsi iqtisadiyyatların qlobal qarşılıqlı asılılığı ilə daha da mürəkkəbləşir. Ekstremal iqtisadi şərait çox vaxt transmilli xarakter daşıyır və nəticədə milli hədudlardan kənara çıxan təsirlər olur. Beləliklə, hökumətlərdən öz milli iqtisadiyyatlarını qorumaq və ümumi maneələrin öhdəsindən gəlmək üçün qlobal həmkarları ilə əməkdaşlıq söylərində iştirak etmək arasındakı tarazlığı diqqətlə idarə etmələri tələb olunur.

Hökumətin müdaxiləsinin effektivliyinin qiymətləndirilməsində mühüm element mühüm iqtisadi göstəricilərə ani və uzunmüddətli təsirlərin ölçülməsidir. Bu göstəricilərə ÜDM artımı, işsizlik nisbətləri, inflyasiya, ticarət balansları və ümumi iqtisadi dayanıqlıq daxildir.

Bundan əlavə, hökumətlər tərəfindən istifadə edilən siyasət alətlərinin hərtərəfli araşdırılması müdaxilənin effektivliyinin incəliklərini dərk etmək üçün vacibdir. Dövlət xərclərinin və vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsini əhatə edən fiskal siyasətlər əsas mövqeyə malikdir. Faiz dərəcələrinin dəyişməsi və kəmiyyət yumşaldılmasının həyata keçirilməsi kimi monetar tədbirlərə də diqqət yetirilir. Hökumət müdaxilələrinə ticarət siyasətləri, tənzimləyici dəyişikliklər və sosial təhlükəsizlik şəbəkələri təsir edir ki, bu da onların effektivliyinə kömək edən əlavə amillərdir. Müxtəlif siyasət alətlərinin ardıcılığının və inteqrasiyasının qiymətləndirilməsi hökumətin müdaxilə yanaşmasının hərtərəfli başa düşülməsini təklif edir (Ascher and Mirovitskaya, 2016: 69-79).

Ekstremal iqtisadi şərait

Ekstremal iqtisadi vəziyyətlər həm milli, həm də qlobal səviyyədə müntəzəm iqtisadi fəaliyyətə əsaslı təsir göstərən ciddi və fəvqəladə maneələrin baş verməsi ilə xarakterizə olunur. Bu hallar maliyyə böhranları, təbii fəlakətlər, geosiyasi təlatümlər və ya pandemiya kimi çoxsaylı səbəblərə görə yaranı bilər. Aşağıda ağır iqtisadi vəziyyətlərin bir neçə halı və onlara reaksiya olaraq həyata keçirilən tipik tədbirlər verilmişdir.

Bankların iflası, birjada ciddi tənəzzüllər və maliyyə sisteminə geniş miqyasda inamsızlıq ilə xarakterizə olunan maliyyə böhranları ağır iqtisadi vəziyyətlərlə nəticələnə bilər. Belə böhranlar zamanı hökumət orqanları və mərkəzi banklar maliyyə sistemini sabitləşdirmək və etimadı bərpa etmək üçün maliyyə yardımı, stimül paketləri və tənzimləyici dəyişikliklər kimi tədbirlər həyata keçirməklə tez-tez müdaxilə edirlər.

COVID-19 vəziyyəti kimi pandemiya əhəmiyyətli iqtisadi nəticələrə səbəb olmuşdur. Hazırda hələ də iqtisadiyyatda pandemiyanın təsirləri görünməkdədir.

Siyasi qeyri-sabitlik, ticarət mübahisələri və dövlətlərarası müharibələr ağır iqtisadi vəziyyətlər yaratmaq potensialına malikdir. Hökumətlər problemləri həll etmək üçün diplomatik təşəbbüslərdən istifadə edir, gərginliyi azaltmaq üçün ticarət danışıqlarına qoşulur və yerli sənayeyə təsiri minimuma endirmək üçün iqtisadi tədbirlər həyata keçirirlər.

Həddindən artıq inflyasiya dərəcələri ilə xarakterizə olunan hiperinflyasiya bir ölkənin valyutasının dəyərini sürətlə aşağı sala bilər. Hiperinflyasiya ilə mübarizə aparmaq üçün mərkəzi banklar sərt pul siyasəti və valyuta sabitliyi tədbirləri tətbiq etməkdədirlər.

Bir ölkənin valyutasının kəskin və əhəmiyyətli devalvasiyası valyuta böhranı ilə nəticələnə bilər. Hökumətlər bu problemi valyuta məzənnəsi qaydalarını qəbul etməklə, xarici maliyyə yardımı tələb etməklə və valyutaya inamı bərpa etmək üçün struktur dəyişiklikləri qəbul etməklə həll edir.

Silahlı münaqişələr və döyüşlər infrastrukturun məhv edilməsi, insanların köçürülməsi və ticarətin dayandırılması kimi ciddi iqtisadi fəsadlarla nəticələnə bilər. Yenidənqurma söyləri və xarici yardım silahlı münaqişələrin təsirinə məruz qalan iqtisadiyyatların canlandırılmasında çox vaxt vacibdir.

Enerji infrastrukturuna təsir edən geosiyasi münaqişələr və ya təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan enerji təchizatının pozulması ağır iqtisadi vəziyyətlərlə nəticələnə bilər. Hökumətlər enerjiyə qənaət tədbirləri həyata keçirə, alternativ enerji mənbələrinin inkişafı üçün resurslar təqdim edə və etibarlı enerji təchizatını təmin etmək üçün beynəlxalq danışıqlarda iştirak edə bilərlər. Buna misal olaraq Rusiya və Ukrayna müharibəsində Avropanın Rusiyaya qadağalar qoyması sonda Avropa üçün kritik önəm daşıyan enerji resurlarının kəsilməsinə səbəb oldu. Nəticədə Avropa ölkələri digər dövlətlərə və digər enerji resurlarına yönəldilər (Kurečić, 2015: 522-543).

İqtisadiyyat üçün çətin şəraitlərdən ən əsaslarından biri Covid-19 pandemiyası olmuşdur. Belə ki, bu şəraitdə ölkələr istehsal resurslarını dayandırmaq məcburiyyətində qalaraq maliyyə böhranları ilə mübarizə aparmağa məcbur oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi müəssisələr bu vəziyyətdən çıxma bilməyərək iflasa düşər oldu. Hər bir ölkə öz iqtisadiyyatında istehsal resurslarını və müəssisələrin vəziyyətini qorumaq üçün dövlət yardımları həyata keçirdi. Lakin digər həll yolu online rejimdə iş proseslərinə keçmək olmuşdur. Baxmayaraq ki, bəzi müəssisələrdə bu fəaliyyət alınmasa da, bəziləri üçün müsbət nəticələrlə yekunlaşdı.

COVID-19-dan qlobal iqtisadiyyata zərbə 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından və hətta Böyük Depressiyadan daha sürətli və daha şiddətli olmuşdur (Zhang, 2020). Birjaların 50% və ya daha çox çökdüyü, kredit bazarlarının donduğu, ardınca kütləvi iflasların olduğu, işsizlik nisbətlərinin 10%-dən yuxarı qalxdığı və ÜDM-in illik nisbətə 10% və ya daha çox daraldığı müşahidə edilir. Ancaq bunların hamısının oynanması təxminən üç illik müddəti əhatə etmişdir. Mövcud böhranda eyni dərəcədə dəhşətli makroiqtisadi və maliyyə nəticələri üç həftə ərzində reallaşdı (Shevchenko, 2020).

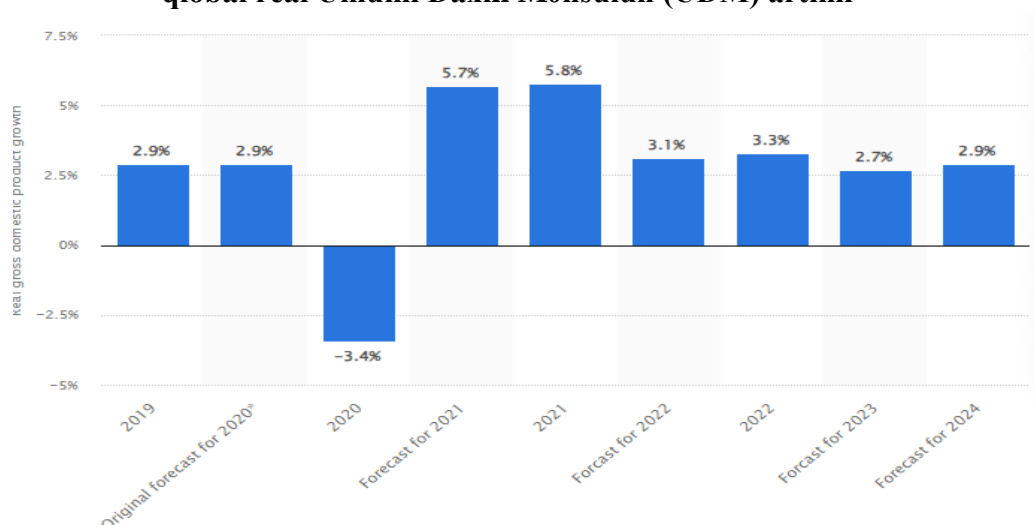
Qlobal COVID-19 koronavirus pandemiyası qlobal iqtisadiyyata ciddi mənfi təsir göstərdi. 2020-ci il ərzində dünyanın ümumi daxili məhsulu (ÜDM) 3,4 faiz azalıb və bu rəqəmi perspektivə qoymaq üçün, 2020-ci ildə qlobal ÜDM 84,9 trilyon ABŞ dollarına çatdı, yəni iqtisadi artımın 3,4 faiz azalması iki trilyon ABŞ dollarından çox iqtisadi məhsul itkisi ilə nəticələnir. Bununla belə, qlobal iqtisadiyyat ilkin şokdan tez sağalaraq 2021-ci ildə yenidən müsbət artım səviyyəsinə çatdı.

Həmin il 96,3 trilyon ABŞ dollarına çatdı və Rusiyanın 2022-ci ilin fevralından bəri Ukraynada müharibə aparmasına baxmayaraq, bu artımın növbəti illərdə də davam edəcəyi gözlənilir. Buna baxmayaraq, qlobal ÜDM 2022-ci ildə üç faizdən çox artıb.

COVID-19 pandemiyası müxtəlif sektorlara və sənayelərə müxtəlif təsir göstərmişdir. Dünya ölkələri sərhədlərini bağladıqca və səyahət məhdudiyyətləri tətbiq etdikcə, xüsusən də səyahət və turizm sənayesi ciddi şəkildə təsirləndi. Səyahət məhdudiyyətləri dünya üzrə uçuşların sayının kəskin azalmasına səbəb olub və digər tərəfdən, pandemiya zamanı pərakəndə satıcılar dükanlarını bağlamaq məcburiyyətində qaldıqları üçün insanların sayı artdıqca qeyri-vacib mallarını ya onlayn rejimdə satışı, internet ticarəti yüksəldi.

Məsələn, Amazon-un xalis satış gəliri həm 2020-ci ildə, həm də 2021-ci ildə yeni rekordlara çatdı, bu tendensiya 2022-ci ildə də davam etdi.

Şəkil 1. 2019-cu ildən 2024-cü ilə qədər proqnozla koronavirusdan (COVID-19) sonra global real Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı

Mənbə: <https://www.statista.com/statistics/1102889/covid-19-forecasted-global-real-gdp-growth/>

Ölkələr və qurumlar qlobal epidemiyanın iqtisadi nəticələrini yüngülləşdirmək üçün bir çox strategiyalar qəbul ediblər. Bu tədbirlər təcili problemləri həll etmək, təsirə məruz qalan şəxslərə və şirkətlərə yardım göstərmək və iqtisadiyyatın bərpası üçün zəmin yaratmaq üçün bəzi tədbirlər əhatə edir.

Hökumətlər pul siyasəti həyata keçirməklə əhəmiyyətli fiskal stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirmişdir. Bu paketlərə birbaşa pul köçürmələrinin təmin edilməsi, vergi güzəştlərinin verilməsi və vəziyyətdən təsirlənən sənayelərə maliyyə yardımı təklif edilməsi kimi tədbirlər daxildir.

Mərkəzi banklar maliyyə bazarlarını sakitləşdirmək və iqtisadi fəallığı gücləndirmək üçün pul siyasəti alətlərindən istifadə ediblər. Bu, borclanma və xərcləri stimullaşdırmaq üçün faiz dərəcələrinin azaldılmasını, həmçinin likvidliyi artırmaq üçün kəmiyyət yumşalmasının aparılmasını nəzərdə tutur.

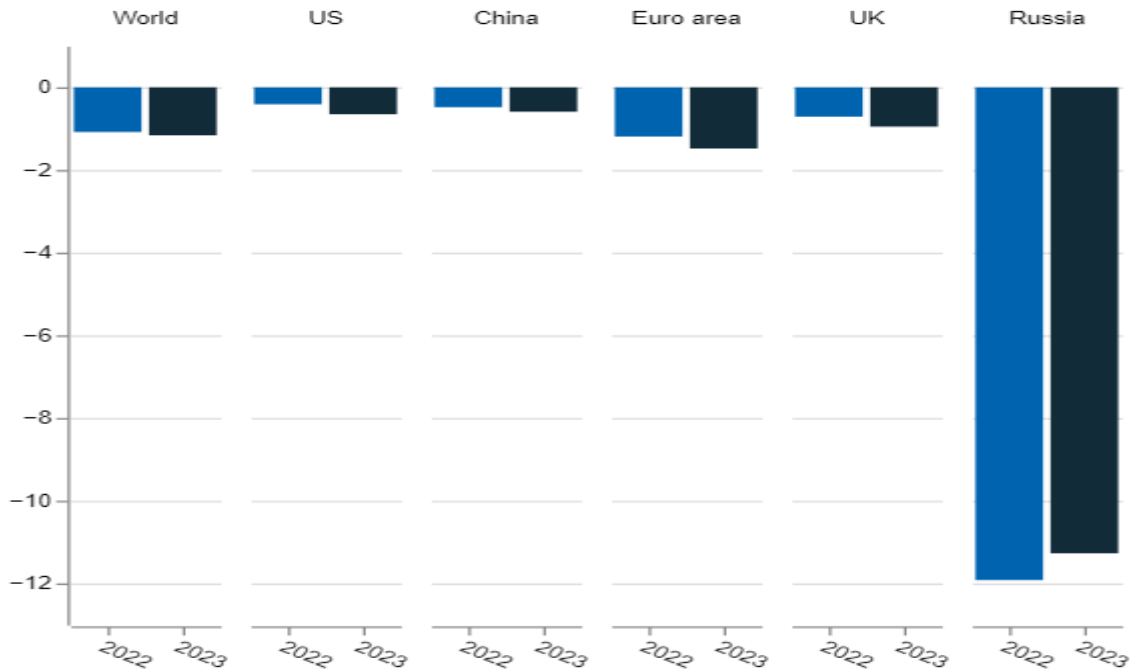
Epidemiya nəticəsində işini itirmiş və ya iş saatları kəsilmiş şəxslərə yardım göstərmək üçün işsizlik müavinətləri və iş yerlərinin saxlanması planları təkmilləşdirilmişdir. Bu siyasətlərin məqsədi işsizliyin ani artımını yumşaltmaq və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətini saxlamaqdır (Brewer, Gardiner, 2020).

Dövlətlər kiçik və orta şirkətlərə (KOB) pul yardımı və kreditlərin verilməsi təşəbbüslərini həyata keçiriblər. Bu strategiyalar firmalara iqtisadi tənəzzülə tab gətirməkdə, personalı qorumaqda və əməliyyatların fasiləsiz davam etdirilməsinə zəmanət verməkdə kömək edir.

Səyahət məhdudiyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən aviasiya, turizm kimi xüsusi sektorlara diqqətli yardım göstərildi. Bu yardıma pul yardımı, vergilərin yüngülləşdirilməsi və tənzimləyici uyğunlaşma daxil idi.

Uzaqdan işləməyi təşviq etmək və rəqəmsal infrastrukturu təkmilləşdirmək üçün resursların bölüşdürülməsi korporativ əməliyyatları fasiləsiz saxlamaq üçün əsas məqsədlər kimi ortaya çıxdı. Hökumətlər onlayn əməliyyatları, rabitəni və xidmət təminatlarını sadələşdirmək üçün texnologiyadan istifadəni etdilər.

Şəkil 2. Qlobal iqtisadiyyat üçün müharibənin ÜDM dəyəri

Mənbə: [https://www.economicsobservatory.com/ukraine-whats-the-global-economic-impact-of-russias-](https://www.economicsobservatory.com/ukraine-whats-the-global-economic-impact-of-russias-invasion#:~:text=Russia's%20attack%20on%20Ukraine%20placed,that%20far%20outpace%20wage%20growth.)

[invasion#:~:text=Russia's%20attack%20on%20Ukraine%20placed,that%20far%20outpace%20wage%20growth.](https://www.economicsobservatory.com/ukraine-whats-the-global-economic-impact-of-russias-invasion#:~:text=Russia's%20attack%20on%20Ukraine%20placed,that%20far%20outpace%20wage%20growth.)

Rusiyanın Ukraynaya hücumu kritik malları - ərzaq və enerjini daha da sıxışdırdı. Bu, hər iki ölkədən hasilatın azalması və Rusiyaya qarşı sanksiyaların nəticəsi idi. Xərclər daha da artaraq, əmək haqqı artımını çox üstələyən inflyasiya dərəcələrini tətiklədi. Yaşayış üçün bu böhran bütün dünyada insanların, xüsusən də ən yoxsulların sağlamlığını, rifahını azaldıb və aclıq riskini artırıb (Singh, Sárközy, Singh, Zéman, 2022).

Münaqişə bütün dünyada ərzaq təhlükəsizliyinə zərbə vurdu. Müharibədən əvvəl Ukrayna və Rusiya birlikdə dünyanın ən böyük buğda ixracatçısı idilər - buğda ixracının üçdə birindən çoxu (36%) bu ölkələrin payına düşürdü, bu müharibə dünya miqyasında buğdanın ixracatının azalmasına səbəb oldu (Hassen & Bilali, 2022).

Ərzaq Təhlükəsizliyi İnformasiya Şəbəkəsi müharibəni pandemiya, digər münaqişələr və ekstremal hava şəraiti ilə yanaşı, qida təhlükəsizliyi olmayan insanların sayının heyrətamiz artmasının arxasında duran əsas qüvvə kimi vurğulayır.

Enerji qiymətlərinin yüksəlməsi

Müharibənin təsirləri enerji sektorundan da yan keçməməkdədir. Belə ki, istehsal sahəsində enerji məsələsi olduqca önəm daşıyır. İnkişaf etmiş dövlətlərin hər biri məhz enerji problemlərinə həll yolu taparaq inkişafa nail olmuşdur.

Rusiyaya qarşı sərt iqtisadi sanksiyalar beynəlxalq bazarda enerji qiymətlərinin daha da artmasına səbəb olub. Son mənzərə inflyasiyanın daha da artmasıdır, çünki enerji malların və xidmətlərin tədarük zəncirinin hər bir mərhələsinə – istehsal, saxlama və nəqliyyata əlavə xərclər təşkil edir.

Müharibənin ilk iki həftəsi ərzində Avropanın neft göstəricisi olan Brent neftinin qiymətləri 25%-dən çox artdı. Mart ayının sonuna qədər Avropada qaz qiymətləri bir il əvvələ nisbətən təxminən 580% yüksək idi, baxmayaraq ki, o vaxtdan bəri müəyyən qədər aşağı düşmüşdür (Sung, 2023).

Nəticə

Ekstremal iqtisadi şəraitlərdə, istər müharibə, istərsə də ümumdünya pandemiyaları ilə bağlı hökumətin fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, ehtiyac və uzunmüddətli davamlılıq arasında tarazlığın yaradılması kimi mürəkkəb vəzifəni vurğulayır. Effektiv cavab tədbirləri hər bir böhranın fərqli xüsusiyyətlərinə uyğun gələn çevik həllər tələb edir. Hökumətlərin təkə iqtisadi dirçəlişi deyil, həm də gələcək iqtisadi tənəzzüllərə dözmək qabiliyyətini təşviq edərək öz strategiyalarını ardıcıl olaraq qiymətləndirməsi və təkmilləşdirməsi vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Ascher, W., Mirovitskaya, N. (2016). Pitfalls of Macroeconomic Decisions. p.69-79. https://doi.org/10.1057/9781137555120_4
2. Kurečić, P. (2015). "Goeconomic and Geopolitical Conflicts: Outcomes of the Geopolitical Economy in a Contemporary World". World Review of Political Economy, p.522-543. <https://doi.org/10.13169/WORLREVIPOLIECON.6.4.0522>
3. Zhang, D., Hu, M., Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. Finance Research Letters, 36, 101528 - 101528. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101528>.
4. Shevchenko, V. (2020). PANDEMIC ECONOMIC IMPACT AND INTERNATIONAL RISKS. Anti-Crisis Management: State, Region, Enterprise. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-020-9-6>
5. Brewer, M., & Gardiner, L. (2020). The initial impact of COVID-19 and policy responses on household incomes. Oxford Review of Economic Policy. <https://doi.org/10.1093/oxrep/graa024>
6. Singh, M., Sárközy, H., Singh, S., Zéman, Z. (2022). Impact of Ukraine-Russia war on global trade and development: an empirical study. Acta Academiae Beregsasiensis. Economics. <https://doi.org/10.58423/2786-6742/2022-1-80-92>

7. Hassen, T., & Bilali, H. (2022). Impacts of the Russia-Ukraine War on Global Food Security: Towards More Sustainable and Resilient Food Systems?. *Foods*, 11.
<https://doi.org/10.3390/foods11152301>
8. Sung, J. (2023). Western Sanctions Against Russia's Energy Sector and Russia's Response. Institute for Russian and Altaic Studies Chungbuk University.
<https://doi.org/10.24958/rh.2023.26.223>

Göndərilib: 27.10.2023

Qəbul edilib: 04.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/23-29>

Nurlan Bağırzadə
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
nurlanbagirzad@gmail.com

AVROPA İTTİFAQINDA HAVA DAŞIMALARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN FORMALAŞMASI

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, Avropa İttifaqının Vahid Avropa Səması layihəsi aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsini təkmilləşdirmək üçün indiyə qədər qəbul edilmiş ən böyük regional təşəbbüslərdən birini təmsil edir. Avropanın səmasında hava rabitəsinin təhlükəsizliyini azaldan tıxac problemlərini həll etmək üçün dövlət sərhədlərinə əsaslanmayan aeronaviqasiya xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutan Avropa İttifaqının aeronaviqasiya kompleksinin inteqrasiyası ideyası ortaya çıxdı.

Daha sonra məqalədə qeyd olunur ki, məqsəd Avropanın hava hərəkətinə nəzarət sistemini planlı şəkildə modernləşdirmək, Avropa İttifaqının vahid hava məkanını yaratmaq, ümumi Avropa aviasiya məkanını formalaşdırmaq və tamamlamaqdır.

Bununla belə, Avropa hələ də Avropadakı Vahid Səmanın bəzi problemlərini həll etməkdən uzaqdır və həqiqətən inteqrasiya olunmuş Vahid Səmanı təmin etmək üçün əlavə tədbirlərə ehtiyac var. Avropa İttifaqında insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, ədalətli rəqabətin təmin edilməsi mühüm məsələlərdən hesab olunur. Qeyd olunanlara nail olmaq üçün Avropa İttifaqında yüksək səviyyəli hava nəqliyyatı əlaqələrinin olması çox vacibdir. Avropa iqtisadi artımı, vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün dünyanın bir çox ölkələri ilə sıx nəqliyyat əlaqələri qurmalıdır.

Açar sözlər: hava daşıyıcıları, hava nəqliyyatının inkişafı, uçuşun gecikməsi, daşıyıcıların məsuliyyəti, logistika təchizatları

Nurlan Baghirzadeh
Baku State University
master student
nurlanbagirzad@gmail.com

Formation of legal regulation of air transport in the European Union

Abstract

The article notes that the European Union's Single European Sky project represents one of the largest regional initiatives ever undertaken to improve the legal regulation of air navigation. In order to solve the congestion problems that reduce the safety of air communication in the skies of Europe, the idea of the integration of the air navigation complex of the European Union, which involves the provision of air navigation services that are not based on state borders, appeared.

The article further states that the aim is to modernize the European air traffic control system in a planned manner, to create a single airspace of the European Union, and to form and complete the common European aviation space.

However, Europe is still far from solving some of the problems of the Single Sky in Europe and further measures are needed to ensure a truly integrated Single Sky. Raising people's living standards, accelerating economic development, and ensuring fair competition are considered important issues in the European Union. In order to achieve the above, it is very important to have high-level air transport connections in the European Union. In order to ensure economic growth and

a decent standard of living for its citizens, Europe must establish close transport connections with many countries of the world.

Keywords: *air carriers, development of air transport, flight delay, liability of carriers, logistics supplies*

Giriş

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bütün dünya ölkələri kimi Avropa ölkələri də böyük iqtisadi çöküş yaşadılar. Ən mühüm amillərdən biri də müharibənin nəticələrinin aradan qaldırılması və dövlətlərin möhkəmlənmək üçün böyük səyləri idi. Avropa ölkələri ümumi bazarın və hüquq sisteminin yaradılmasına iqtisadiyyatın bərpası üçün vacib məsələ kimi baxırdılar. Avropa ölkələri birliyinin əsası 1959-cu ildə bağlanmış Roma müqaviləsi ilə qoyulmuşdur. Bundan əlavə, ən mühüm hadisələrdən biri də Avropa Kömür və Polad Birliyi adlanan dövlətlərin birləşməsidir. Belə ki, dövlətlərin belə birliyi ilə dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı, malların, sərnişinlərin və xidmətlərin buraxılması, sərt rejimdə təşkil olunmuş sərhəd postlarının ləğvi həyata keçirilib. Yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə üzv dövlətlər arasında yerli qanunvericilikdən üstün olan Avropa hüququ adlı hüquq sisteminin yaradılması həyata keçirilib.

Avropa İttifaqı Monreal Konvensiyası vasitəsilə öz hüquq sistemində sərnişin hüquqları ilə bağlı müddəaları da daxil etmişdir. Sərnişinlərin hüquqları ilə bağlı bir çox qanunlar qəbul edilib. Nümunə olaraq 889/2002 və 261/2004 nömrəli əsasnamələri göstərmək olar. Bu nizamnamələrdə sərnişindəşımaya ilə bağlı bir sıra mühüm məsələlər əksini tapıb. Belə ki, bu çarter reyslərdə uçuşlar və rezervasiyalar, gecikmələr, reyslərin ləğvi, qəza zamanı kompensasiya məsələləri və təyyarəyə minməmək kimi hallar haqqında ətraflı məlumatlar öz yerini tutub. Sərnişinlərin səyahəti zamanı yarana biləcək problemlərin həlli yollarını tapmaq və hamı üçün ədalətliliyi təmin etmək məqsədilə yüksək səviyyəli daxili qaydalar tətbiq edilib. Avropa İttifaqı beynəlxalq sənədlərin daha yaxşı tətbiqi və ədalətin bərqərar olması üçün üzv ölkələrə mühüm dəstək verir (Ramazan, 2018: 86).

Bütün bunlarla yanaşı, insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi, ədalətli rəqabətin təmin edilməsi hər günün mühüm məsələlərindən hesab olunur. Qeyd olunanlara nail olmaq üçün Avropanın yüksək səviyyəli nəqliyyat əlaqələrinin olması vacib idi. Başqa sözlə, Avropa iqtisadi artımı təmin etmək, dünyada baş verən hadisələrlə bağlı düzgün mövqeyini ifadə etmək və vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək üçün dünyanın bir çox ölkələri ilə sıx və mehriban şəkildə nəqliyyat əlaqələri qurmalıdır. Nəqliyyat əlaqələri hər bir ölkənin iqtisadiyyatının vacib elementidir. Hava nəqliyyatı Avropada ən vacib nəqliyyat növüdür. Hava nəqliyyatı insanlara sürətli və təhlükəsiz səyahət etmək, malları faydalı şəkildə paylamaq, insanları bir araya gətirmək və bununla da yüksək həyat səviyyəsini təmin etmək imkanı verir. Nəqliyyat Avropa üçün ən vacib amillərdən biridir. Beləliklə, iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün daxili bazarın yaradılması Avropa İttifaqı üçün çox vacibdir. Əgər nəqliyyat əlaqələri lazımı qaydada qurulmasaydı, 1957-ci ildə Roma müqaviləsi ilə yaradılmış ümumi bazarın müstəqilliyini yaratmaq və həyata keçirmək qeyri-mümkün olardı. Son 70 il ərzində Avropa İttifaqının nəqliyyat sektoru əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Hava nəqliyyatının inkişafı Avropanın iqtisadi və sosial inkişafına böyük təkan verdi. Bir çox Avropa ölkələri nəqliyyat və logistika təchizatlarının istehsalında birinci yerdədir. Hər gün hava nəqliyyatı Avropa İttifaqının iqtisadiyyatına dəyər qatır.

Avropa İttifaqının hava nəqliyyatı sahəsində birlikdə vahid sistem yaratmaqda müxtəlif problemlər yaranır. Bundan əlavə, hər hansı bir Avropa nəqliyyat sahəsinin yaradılması prosesi, texniki və inzibati standartlarda lüzumsuz fərqlər və Aİ ölkələri arasında rəqabətin pozulması ilə maneə törədir. Bu, əsasən, 1990-cı illərdə başlanmış bazarın liberallaşdırılması siyasətinin görünməmiş bir böyümə dövrünə səbəb olduğu aviasiya kimi sahələrdə əldə edilmişdir. Bununla belə, təkcə bazarın liberallaşdırılması Avropa İttifaqının Avropa üzrə səyahət variantlarını təkmilləşdirmək və vətəndaşlar və biznes işçiləri üçün yüksək keyfiyyətli nəqliyyat xidmətləri göstərmək məqsədlərinə çatmaq üçün kifayət deyil. Aİ miqyasında nəqliyyat infrastrukturunun genişləndirilməsi, modernləşdirilməsi və sadələşdirilməsi müxtəlif səyahət formaları üçün qüsursuz transsərhəd şəbəkələrin yaradılması üçün də vacibdir. Trans-Avropa şəbəkə siyasəti Aİ-nin 1992-ci il

Maastrixt müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, müqavilə ətraf mühitin mühafizəsi tələblərini daxili bazarı tamamlamağa kömək edən bir vasitə kimi nəqliyyat siyasətinə daxil etdi. Aİ-nin nəqliyyat siyasətinin digər məqsədi səyahət zamanı insanlara kömək etmək və onları təhlükəli vəziyyətlərdən qorumaqdır. İndi sərnişinlər gecikmələrlə qarşılaşdıqda, nəyin səhv olduğunu anlamaq məcburiyyətində deyillər. Onların məlumat almaq hüququ var və bilirlər ki, bunu göndərici şirkətlərindən tələb etmək hüququ var. Əlil və hərəkət qabiliyyəti məhdud olan sərnişinlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Aİ sərnişinlərin bütün nəqliyyat növləri üzrə hərtərəfli və mobil təşkil edilmiş fundamental hüquqlara malik olduğu dünyada ilk və yeganə regiondur (Ramazan, 2018: 86). Avropanın üzərindəki səmalar indi dünyanın ən işlək hava məkanlarından birinə çevrilib. Avropa hava nəqliyyatı orqanları hər gün təxminən 26 min uçuşa nəzarət edir və 2025-ci ilə qədər bu rəqəm iki dəfə arta bilər (Akbarov, 2016: 354). Avropa Hava yolları təhlili xidmətinin məlumatına görə, 2035-ci ilə qədər Aİ-də uçuşların illik həcmi 14,4 milyona çata bilər (Commission Staff Working Document Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: "An Aviation Strategy for Europe", 2015: 3). Bu cür sıx hava marşrutları üçün aeronaviqasiya xidmətləri vahid hava hərəkətinə idarəetmə (ATM) mərkəzindən deyil, 60-dan çox xidmətlə həyata keçirilir. Ən böyük beş hava hərəkətinə nəzarət orqanı Aİ hava məkanı istifadəçilərinin 60%-nə aeronaviqasiya xidmətləri göstərir, qalan 40%-i isə 32 kiçik hava hərəkətinə nəzarət orqanından (5). xidmət alır. Nəticədə hava nəqliyyatının təhlükəsizliyinin səviyyəsi aşağı düşür və müvafiq hava marşrutlarını həyata keçirən dünya üzrə aviaşirkətlər hər il 4 milyard avro məbləğində əlavə xərclərə məruz qalır (Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of the Single Sky legislation: time to deliver, 2011). Məhz buna görə də Aİ aktlarının ikinci paketinin müddəaları hazırda Aİ-də aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi üçün öz miqyasında görünməmiş təşəbbüs olan "Vahid Avropa Səması" çərçivəsində həyata keçirilir. Avropa Komissiyası ikinci aktlar paketinin icrasının sürətləndirilməsini yaxın gələcək üçün prioritet hesab edir.

Avropa İttifaqında hava nəqliyyatının inkişafına təkan verən mühüm paketlərdən biri də vahid bazar çərçivəsində xidmətlərin göstərilməsində tam sərbəstlik prinsipini müəyyən edən paketdir. Bu inkişaf paketinin əsas məqsədi "milli və ya bayraq daşıyıcıları" anlayışını rəqabət aparan Avropa aviaşirkətlərinin anlayışı ilə əvəz etmək idi və bu məqsədə nail olundu. Avropa İttifaqı üçün növbəti addım Avropa İttifaqı tərəfindən həyata keçirilən uçuşlarda uzun müddət gecikmələrə səbəb olan ciddi hava tıxacının həllini tapmaq idi, hava nəqliyyatına tələbatın daha da artacağı gözlənilir və bunun nəticəsində hava limanlarına təzyiqin də artacağı gözlənilir.

Avropa İttifaqının hava nəqliyyatının inkişafı istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də "Vahid Avropa Səmasının" yaradılması olub. "Vahid Avropa Səması" (SES) üçün iddialı təşəbbüslər 2004-cü ildə başlamışdır. Bu tədbirlərin məqsədi hava məkanının kollektiv idarə olunması yolu ilə hava hərəkətinə nəzarəti sadələşdirmək olub. Bundan əlavə, məqsədlərə ekoloji təzyiqlərin və tariflərin azaldılması daxildir. Avropa İttifaqı belə məqsədləri nəzərə almış və parçalanmış bazarda hava nəqliyyatının istismarı ilə bağlı əlavə xərcləri azaltmağa çalışmışdır. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, əsas məqsədlərdən biri Avropa İttifaqının bütün hava məkanı sistemini dəyişdirməkdir. Bu dəyişiklik hava nəqliyyatının səmərəliliyini artıracaq və xərcləri mümkün qədər azaldacaq. Avropa İttifaqı hava nəqliyyatında texnologiyanın inkişafı, səmərəliliyin artırılması və potensialın optimallaşdırılması ilə bağlı tədbirləri həyata keçirmək məqsədi daşıyan hava hərəkətinin idarə edilməsi üzrə tədqiqat proqramı olan (SESAR) vasitəsilə təmin edilir. 2004-cü ildə "Vahid Avropa Səması" adı altında başlanmış tədbirlərin davamı olaraq, 2009-cu ildə Avropa İttifaqı "Vahid Avropa Səması II" (SES II) kimi tanınan ikinci tədbirlər paketini iş salmışdır (Commission communication pursuant to Article 16(4) of Regulation (EC) No. 1008/2008 of the European Parliament and of the Council on common rules for the operation of air services in the Community – Public service obligations in respect of scheduled air services, 2009). Məqsəd Avropanın hava hərəkətinə nəzarət sistemini planlı şəkildə modernləşdirmək, Avropa İttifaqının

vahid hava məkanını yaratmaq, ümumi Avropa aviasiya məkanını formalaşdırmaq və tamamlamaqdır. Bununla belə, Avropa hələ də Avropadakı Vahid Səmanın bəzi problemlərini həll etməkdən uzaqdır və həqiqətən integrasiya olunmuş Vahid Səmanı təmin etmək üçün əlavə tədbirlərə ehtiyac var.

Avropa İttifaqında hava nəqliyyatı sahəsində hüquqi tənzimləmənin formalaşmasında ən mühüm məsələlərdən biri aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Belə ki, terrorçular mülki aviasiyanı havada və yerdə hədəf kimi görməkdə davam edir və hücumların sayı bu problemin ciddi olduğunu göstərir. Mülki aviasiyaya hücumlar bir çox xüsusiyyətlərə malikdir. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, aviasiya hədəflərinə edilən hücumlar müasir texnologiya və təşkilatın istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Ona görə də Aİ-nin təhlükəsizlik siyasəti yeni texnologiyalara və yaxşı təşkil olunmuş müdafiyyə əsaslanmalıdır (8).

Şüranın qərarı ilə texnoloji komponentin təşviqi sahəsində 2009/320/EC329 nömrəli Eurocontrol və Avropa Komissiyası arasında yeni nəsil hava hərəkətinə nəzarət sistemləri və avadanlıqlarını inkişaf etdirəcək və həyata keçirəcək birgə müəssisə yaratmaq üçün Avropa Hava Hərəkətinə Nəzarət Master Planını təsdiq etmişdir. Qeyd edək ki, Komissiyanın gözləntiləri tam özünü doğrultmayıb. 1108/2009 sayılı Əsasnamə Vahid Avropa Səması layihəsinə mühüm dəyişikliklər etdi, lakin onun icrası ləng gedir. Bununla əlaqədar olaraq, layihənin işlənilməsi üçün hazırlanmasını nəzərə alan Komissiya prosesin sürətləndirilməsinə yönəlmiş təşəbbüslə çıxış etmişdir. Son proqnozlara görə ildə 5% səviyyəsində olmaqla hava nəqliyyatının 2030-cu ilə qədər artacağı gözlənilir (Commission Staff Working Document: Executive Summary of the Impact Assessment, 2018).

ABŞ-da 11 sentyabr terror aktlarından sonra mülki aviasiyaya hücumlar getdikcə daha çox təşkil olunub. Bu hücumlar zamanı cinayətkarlar müxtəlif taktika və cinayət üsullarından istifadə edirdilər. Avropa İttifaqı bu cür cinayətlərin qarşısını almaq və təhlükəsizliyi maksimum dərəcədə artırmaq üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Mayelərin, aerozolların və gellərin sərnəşin daşınması ilə bağlı məhdudiyətlər, təhlükəsizlik skanerlərinin istifadəsi üçün yeni qaydalar və Aİ hava limanlarında təhlükəsizlik standartlarına dair yeni tələblər və son vaxtlar Aİ-yə daxil olmayan ölkələrdən Aİ-yə yük və poçt daşıyan aviaşirkətlər üçün yeni tələblər müəyyən olunmuşdur. Bununla bağlı bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə əlavə olaraq, Avropa İttifaqında təhlükəsizliyin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Avropa Komissiyası üzv ölkələrin aviasiya təhlükəsizliyi orqanları ilə ümumi məsləhətləşmələrdən sonra təhlükəli hesab edilən aviaşirkətlərə Avropa İttifaqının hava məkanında fəaliyyət göstərməsini qadağan edib. Malların sərbəst hərəkəti kimi tanınan “Avropa İttifaqının Aviasiya Təhlükəsizliyi Siyahısı” Avropa Birliyində fəaliyyət göstərməsi qadağan edilən bütün aviaşirkətlərin siyahısını verir. Avropa İttifaqının mülki aviasiya təhlükəsizliyi sahəsində tətbiq etdiyi effektiv standartlar Avropa İttifaqının bu sahədəki təhlükəsizlik rekordunu dünyada ən yaxşılardan birinə çevirmişdir (10). Nəqliyyat fəaliyyəti Avropa İttifaqı çərçivəsində həyata keçirilir. Avropa İttifaqında müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin istismarı Avropa nəqliyyat qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Avropa nəqliyyat hüququ Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasəti çərçivəsində müxtəlif nəqliyyat növləri tərəfindən həyata keçirilən nəqliyyat fəaliyyətlərini tətbiq edir.

Nəqliyyat siyasəti Avropa İttifaqının fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, nəqliyyat siyasəti Avropa İttifaqının ümumi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Artıq 1957-ci ildə Roma Müqaviləsi (Avropa İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında Müqavilə) Avropa İqtisadi Birliyinin ümumi siyasətinin aspektlərindən birinin nəqliyyat siyasəti olduğunu müəyyən etdi. Beləliklə, 1980-ci illərin ortalarına qədər Avropa İqtisadi İttifaqı çərçivəsində ümumi nəqliyyat siyasəti sözün tam mənasında həyata keçirilməmişdir. Düzdür, təsis müqaviləsi (Roma müqaviləsi) Avropa İqtisadi Birliyinə nəqliyyat sahəsində tənzimləyici qanunlar qəbul etmək səlahiyyəti verdi. Lakin 1980-ci illərin ortalarına qədər nəqliyyat sahəsində çox az qaydalar qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən, qəbul edilən qanunların tənzimləmə dairəsi çox məhdud idi. Çünki unikal struktura malik nəqliyyat infrastrukturunu iştirakçı ölkələrin milli iqtisadiyyatları üçün mühüm sahə hesab olunurdu. Buna görə də üzv hökumətlər Avropa İqtisadi İttifaqı çərçivəsində ümumi nəqliyyat siyasətinin

həyata keçirilməsində maraqlı deyildilər. Vahid Avropa Aktının (1986) qəbul edilməsi və qüvvəyə minməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Bu qanun qurumları və üzv dövlətləri malların, kapitalın, insanların və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə imkan verən ümumi (daxili) bazar və ərazi (daxili sərhədləri olmayan ərazi) yaratmağa borclu idi. Avropa İqtisadi İttifaqının ümumi nəqliyyat siyasəti sözün əsl mənasında məhz bu qanunun qəbulu ilə formalaşmağa başladı. Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasəti nəqliyyat xidmətlərinin tənzimlənməsinə və təkmilləşdirilməsinə yönəlib. Avropa İttifaqının ümumi (daxili) bazarının tərkib hissəsi olan nəqliyyat xidmətləri bazarı özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir. Nəqliyyat xidmətləri həmişə malların və ya sərnişinlərin bir yerdən digər yerə daşınmasını (hərəkətini) təmin edir. Avropa İttifaqında nəqliyyat xidmətləri, ümumiyyətlə, Avropa nəqliyyat qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Avropa nəqliyyat hüququ Avropa İttifaqında həyata keçirilən nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsasıdır (Entin, 2011: 116).

Hava nəqliyyatının xarakterinə görə reyslərdə hərəkətin pozulması, daşıyıcıların göstərdiyi xidmətlərin düzgün təqdim edilməməsi və s. səbəblərdən ola bilər. Belə hallarla üzləşən sərnişinlər tez-tez uçuşun ləğvi, uçuşun gecikməsi, təyyarəyə minməməsi kimi hallarla qarşılaşırlar. Konvensiyalarla yanaşı, sərnişinlərə uçuşun ləğvi, uçuşun gecikməsi, təyyarəyə minməkdən imtina kimi çətin vəziyyətlərin həlli üçün müxtəlif müddəalar verilir, ki, bu, daşıyıcıların məsuliyyətidir (Aliyev, 2009: 51-56).

Avropa İttifaqının yürütdüyü ümumi siyasət ümumi nəqliyyat siyasətidir. Avropa İttifaqında ümumi nəqliyyat siyasəti müstəqil hüquqi məkan olmadan həyata keçirilə bilməz; bu sahə ümumi nəqliyyat siyasətinin hüquqi əsası kimi çıxış edir. Unutmaq olmaz ki, Avropa hüququ xüsusi karakter daşıyan hüquq sistemidir. Onun xüsusiyyətlərindən biri də həyata keçirilən siyasətin müəyyən tərəflərinin müxtəlif müstəqil hüquq sahələrinin ayrılması üçün meyar (əsas) rolunu oynamasıdır. Məsələn, Avropa İttifaqı daxilində ekologiya, ticarət, gömrük, maliyyə və digər sahələrdə siyasət həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, müvafiq müstəqil hüquq sahələri fərqləndirilir: məsələn, Avropa ekoloji hüququ, Avropa ticarət hüququ, Avropa gömrük hüququ, Avropa maliyyə hüququ və s. Əlbəttə ki, müstəqil hüquq sahəsi olan Avropa nəqliyyat hüququnu vurğulamaq lazımdır. Avropa İttifaqının nəqliyyat siyasətinə uyğun olaraq belə bir hüquqi sahənin müəyyən edilməsi həm də Avropa İttifaqında nəqliyyat fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Baxmayaraq ki, bu gün hava nəqliyyatı və aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsi Avropa İttifaqı hüququnun ən sürətlə inkişaf edən sahələrindən biridir, bu, həmişə belə olmayıb. 1957-ci ildə Roma Müqaviləsi qəbul edilən zaman Aİ-yə üzv dövlətlər hava nəqliyyatı sahəsində səlahiyyətləri Avropa İttifaqının təsisat və orqanlarına verməyə hazır deyildilər ki, bu da sonradan müvafiq məsələlərin təsis müqavilələrində zəif tənzimlənməsində öz əksini tapdı. Bununla belə, Aİ-yə üzv ölkələrdə hava daşıyıcılarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün birliyə ehtiyacın tanınması ilə tədqiq olunan sahədə Aİ-nin ikinci dərəcəli hüququnun inkişafına güclü təkan verildi.

Aİ-də hava nəqliyyatı tənzimləməsinin liberallaşdırılmasının uğuru, əsasən, Avropa İttifaqının institut və orqanlarının bu prosesə düşünülmüş yanaşmasından qaynaqlanır ki, bu da daha az əhəmiyyətli məsələlərdən daha mürəkkəb, hərtərəfli hərəkətə keçmədən ibarətdir (Akbarov, 2016: 354).

Aİ səviyyəsində aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin inteqrasiyası ilkin olaraq eyni sürətlə davam etdi. Lakin bu, elə də təcili ehtiyac deyildi. Uçuşların açıq beynəlxalq xarakteri ilə əlaqədar milli səviyyədə aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin çatışmazlıqlarını dərk edən Avropa dövlətləri öz mövqelərini dərhal beynəlxalq səviyyədə qanunvericiliklə möhkəmləndirməyə çalışdılar. Bu, 1918-ci il hava naviqasiyasına dair çox uğurlu Paris Konvensiyasının inkişafına səbəb oldu, onun bir çox müddəaları 1944-cü il Beynəlxalq Mülki Aviasiya haqqında hazırkı Konvensiyada öz əksini tapdı.

Eyni zamanda özünəməxsus hüquq sisteminin mövcudluğu ilə səciyyələnən Avropa İttifaqının yaradılması Aİ-yə üzv dövlətlərin beynəlxalq hava hüququnun formalaşmasına təsirini gücləndirməklə yanaşı, hava hüququnun daha tez həyata keçirilməsinə imkan yaratdı. Bu mənada bu gün tədqiq olunan sahədə beynəlxalq və Avropa hüququ arasında bir-birini qarşılıqlı şəkildə

tamamlayan sıx əlaqə mövcuddur, hazırda hava nəqliyyatı və aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin hərtərəfli təkmilləşdirilməsi üçün möhkəm zəmin yaradır (Entin, 2011: 68).

Avropa İttifaqının daxili hava nəqliyyatı bazarının modernləşdirilməsi məqsədilə üç əsas sahədə əvvəllər mövcud olan qaydaların müddəalarını birləşdirən 1008/2008 nömrəli Əsasnamə qəbul edilmişdir: Aİ hava daşıyıcılarının lisenziyalaşdırılması; Aİ aviadaşıyıcılarının İttifaqın daxili hava marşrutlarına çıxışı; hava nəqliyyatı tarifləri. Bu tənzimləmə, təbii ki, sahələrin hər birinin hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə mühüm töhfə verdi: lisenziyalaşdırma mexanizminin səmərəliliyi, habelə verilmiş lisenziyalara nəzarət sistemi təkmilləşdirilərək hava nəqliyyatında təhlükəsizlik səviyyəsi yüksəldilib; sosial əhəmiyyətli nəqliyyatın həyata keçirilməsi üzrə öhdəliklərin müəyyən edilməsi sistemi yaradılmışdır ki, bu da Aİ-nin ucqar regionları ilə mərkəzi regionlar arasında əlaqəni gücləndirmişdir; hava daşımaları üzrə tarif və tariflərin formalaşmasında şəffaflığın artırılması təmin olunur. Eyni zamanda avropalı qanunvericinin bütün yenilikləri beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməyib. Beləliklə, Aİ qanunvericiliyində üstünlük təşkil edən sahiblik və effektiv nəzarət haqqında müddəanın təsbiti yoxdur. Bu da praktikada müəyyən şəraitdə Aİ hava daşıyıcılarının üçüncü ölkənin bazarına çıxışını çətinləşdirə bilən beynəlxalq ikitərəfli hava əlaqəsi sazişlərinin mətninə uyğundur. Avropa İttifaqı daxilində kabotaj xidmətlərinin faktiki icazəsi potensial olaraq Çikaqo Konvensiyasının pozulmasına səbəb ola bilər və hava nəqliyyatında sərnişinlərin hüquqlarının müdafiəsi sahəsində yeni qaydaların etibarlılığı artıq Aİ Məhkəməsində icraat predmeti olmuşdur. Bununla belə, müasir təcrübə göstərir ki, qanun yaradıcılığının institusional mexanizmindən, habelə hava nəqliyyatı sahəsində son zamanlar genişləndirilmiş xarici təcrübədən istifadə etməklə Avropa İttifaqı öz aviadaşıyıcılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması yolunda maneələri uğurla dəf edir (13).

Bu məqsədlər üçün xarici aviasiya siyasətinin hüquqi bazası son zamanlar fəal şəkildə inkişaf edir və üç əsas istiqamət üzrə işi nəzərdə tutur. Bu günə qədər görülən işlərin əsas payı bir sıra qonşu üçüncü dövlətlərlə Ümumi Avropa Aviasiya Məkanının yaradılması, habelə Aİ üzv dövlətləri ilə üçüncü ölkələr arasında bağlanmış ikitərəfli hava əlaqəsi sazişlərinin Aİ qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması müvafiq olaraq artıq edilib. Bu baxımdan hazırda diqqət ikinci istiqamətə - bu sahədə Aİ-nin strateji tərəfdaşları ilə hərtərəfli hava nəqliyyatı sazişlərinin bağlanmasına yönəlib. Məhz belə bir razılığa Aİ ilə Avrasiya ölkələri arasında əməkdaşlığın böyük potensialını reallaşdırma bilər və bu mənada Trans-Sibir marşrutları üzrə uçuş haqlarına dair razılığın əldə olunması, şübhəsiz ki, müvafiq sazişin bağlanması üçün yeni stimullər verə bilər. Bu baxımdan danışıqlar prosesinin təhlili və 2007-ci ildə Aİ və ABŞ arasında Açıq Aviasiya Zonasının yaradılması haqqında saziş qeyd olunub. Aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin davamlı təkmilləşdirilməsinin də iddialı məqsədləri var. Avronəzarətdə Avropa Komissiyasının, Avropa İttifaqı tərəfindən yaradılmış Vahid Səma Komitəsində isə Eurocontrol maraqlarını təmsil edərək, Aİ ilə nüfuzlu beynəlxalq aviasiya təşkilatı arasında əməkdaşlıq platforması yaradıb. Vahid Avropa Səması layihəsinin həyata keçirilməsinin sübutu kimi, bu əməkdaşlıq platformasının çox məhsuldar olduğu qeyd olundu.

Vahid Avropa Səması layihəsi aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimlənməsinin təkmilləşdirmək üçün indiyə qədər qəbul edilmiş ən böyük regional təşəbbüslərdən birini təmsil edir. Avropanın səmasında hava rabitəsinin təhlükəsizliyini azaldan tıxac problemlərini həll etmək üçün dövlət sərhədlərinə əsaslanmayan aeronaviqasiya xidmətlərinin göstərilməsini nəzərdə tutan Aİ-nin aeronaviqasiya kompleksinin inteqrasiyası ideyası ortaya çıxdı (14).

Vahid Avropa Səması layihəsi çərçivəsində aeronaviqasiya xidmətlərinin transsərhəd göstərilməsi konsepsiyası ixtisaslaşdırılmış subregional layihələr çərçivəsində aeronaviqasiya tənzimlənməsinin daha da modernləşdirilməsi üçün Aİ-yə üzv dövlətlər arasında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi üçün ən müasir platformadır. Bununla belə, aydındır ki, Avropada aeronaviqasiyanın tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə istənilən təşəbbüsün uğurunun ölçüsü onun əhatə dairəsinin ölçüsüdür. Bu baxımdan, Aİ-nin Eurocontrol və digər əsas beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlığı, son nəticədə həm Aİ-nin, həm də onun Üzv Dövlətlərinin maraqlarına cavab verən vahid ümumavropa aeronaviqasiya tənzimlənməsinə nail olmaq üçün tamamilə

vacibdir. Təhlükəsiz, səmərəli və sərfəli hava nəqliyyatına tələbat artmaqda davam edəcək və iyirmi birinci əsr iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biri olan hava nəqliyyatında daha çox heyvətəməz ixtiralar mövcud olacaq. Aİ təsisat və orqanlarının, eləcə də bütün dünya üzrə qanunvericilərin vəzifəsi hüquqi tənzimləmənin dəyişən sosial münasibətləri vaxtında müşayiət etməsini təmin etməkdir.

Nəticə

Müasir Avropa İttifaqında hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsində baş verən beynəlxalq proseslər müxtəlif sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığın daim genişləndirilməsini və tənzimlənməsini zəruri edir. Avropa İttifaqında hava daşımalarının artan axını, mülki aviasiyada hava hərəkətinə xidmət, daşıma, sığorta kimi digər fəaliyyət növlərinin inkişafı, aviasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onun pozulması təhlükəsinin artması, yardımın göstərilməsi və hava gəmilərinin axtarışı, hava qəzalarının araşdırılması və s. bu prosesləri əlaqələndirən bir sıra beynəlxalq təşkilatların yaranmasına səbəb olmuşdur. Aeronaviqasiyanın hüquqi tənzimləməsinin davamlı təkmilləşdirilməsinin də iddialı məqsədləri var. Avropanın daşımalarına nəzarət sistemini planlı şəkildə modernləşdirmək, Avropa İttifaqının vahid hava məkanını yaratmaq, ümumi Avropa aviasiya məkanını formalaşdırmaq və tamamlamaq əsas məqsədlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Ramazan, D. (2018). Regulation of the rights of passengers traveling by air in general law, Ankara, Bar Association Journal (1). p.86.
2. <http://www.eurocontrol.int/dossiers/single-european-sky>
3. Akbarov, R.A. (2016). European law. Baku, "Science and Education" publishing house. 354 p.
4. Commission Staff Working Document Accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of Regions: "An Aviation Strategy for Europe". COM (2015) 598 final. p.3.
5. http://ec.europa.eu/transport/modes/air/single_european_sky/index_en.htm
6. Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the implementation of the Single Sky legislation: time to deliver. Brussels, 14.11.2011. COM.
7. Commission communication pursuant to Article 16(4) of Regulation (EC) No. 1008/2008 he European Parliament and of the Council on common rules for the operation of air services in the Community – Public service obligations in respect of scheduled air services. OJ C 131. 10.6.2009.
8. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: COM(2017) EuropeanSky. Strasbourg, 11.6.2013. COM. 408final. <http://www.eurocontrol.int/dossiers/single-european-sky>
9. Commission Staff Working Document: Executive Summary of the Impact Assessment (SES2+). Strasbourg, 11.6.2018. SWD, 207 final.
10. <https://eurlex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=celex>
11. Entin, L.M. (2011). Avropa hüququ. Avropa İttifaqının qanunu və insan hüquqlarının müdafiəsinə hüquqi dəstək. 3-cü nəşr. s.116.
12. Aliyev, E.A. (2009). International transport law. Textbook. Baku, "SeNa" LLC publishing and printing enterprise, p.51-56.
13. <https://www.legislation.gov.uk/eur/2004/847/content>
14. <https://www.azal.az/az/article/488>

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/30-34>**Səda Əlizadə**Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və
İdman Akademiyası
magistrant
sada.alizada2022@sport.edu.az**ATICILIQ İDMAN NÖVÜNDƏ PSIXOLOJİ VƏZİYYƏTİN ROLU****Xülasə**

Məqalədə idman prosesində idmançının psixi durumunun mühüm məqamları araşdırılır. Hər bir insanın psixoloji durumu onun həyatında ən mühüm faktor kimi hər bir fəaliyyətinə təsir edir.

İdmançada emosiyaların güclü oyanması psixi proseslərin normal gedişatını pozur ki, bu, şüurun, diqqətin idarə olunmamasına, əsas beyin funksiyalarının qeyri-mütəşəkkilliyinə və bacarıqların zəif idarə edilməsinə səbəb ola bilər. Belə hallar atıcılıq idmanında da özünü göstərir. Odur ki, bu halın ən vacib nəticələri və idmançada psixoloji durumun tənzimlənməsinin rolu son dövrlərin araşdırmalarında önəmli yer tutan məsələlərdən biridir.

Açar sözlər: idman, atıcılıq, idmançı psixologiyası, psixo-emosional sabitlik, atıcı psixologiyası, motivasiya və s.

Sada AlizadeAzerbaijan State Physical Education and
Graduate student of Sports Academy
master student
sada.alizada2022@sport.edu.az**The role of psychological state in shooting sports****Abstract**

The article examines the important aspects of the athlete's mental state during sports. The psychological state of each person is the most important factor in his life and affects his every activity.

The strong arousal of emotions in the athlete disrupts the normal course of mental processes, which can lead to a lack of control of consciousness, attention, disorganization of basic brain functions, and poor control of skills. Such situations are also manifested in shooting sports. The role of regulating the psychological state of athletes is one of the most important issues in recent studies.

Keywords: sports, shooting, athlete psychology, psycho-emotional stability, shooter psychology, motivation, etc.

Giriş

İdman fəaliyyətlərində duyğular çox mühüm yer tutur. Yarış həvəsi, qalibiyyət arzusu və ya qəzəb duyğuları idmançını döyüşə səfərbər edir. Emosional oyanma qüvvə, enerji artımına səbəb olur və idmançının reaksiyasını yaxşılaşdırır. Lakin onun müsbət təsiri bu idman növünün xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, olub yaranan reaksiyaların xarakterində və gücündə özünü göstərir. Müasir dövrdə idmanın insan həyatındakı rolu danılmazdır. “Deməli, nə qədər çox gənc idmanla məşğul olsa, daha çox psixoloji cəhətdən möhkəmlənsə, bir o qədər də çox gənc həyatın eniş-yoxuşunda, mürəkkəb psixoloji məqamlarda aciz qalmaz. İnsanın həyatda müvəffəqiyyət qazanması onun psixoloji cəhətdən özünü dərk etməsindən asılıdır” (Əliyev, 2008: 6).

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, tamamilə sakit bir vəziyyət atıcının malik olduğu bütün bacarıq və keyfiyyətlərinin maksimum təzahürünə kömək etmir. Müsabiqədən əvvəl və yarış zamanı atıcının psixi vəziyyətinin optimal həyəcan səviyyəsinə malik olması zəruridir. Bu

psixi vəziyyət döyüş hazırlığı vəziyyəti adlanır. Atıcının idman perspektivlərinin vacib göstəricisi emosional sabitlikdir – bu, ekstremal şəraitdə, stress vəziyyətini məqbul həddə saxlamaq və tez optimal səviyyəyə qayıtmaq bacarığıdır. Yüksək psixo-emosional sabitlik atıcıya gərgin rəqabət şəraitində texniki bacarığını tam nümayiş etdirməyə imkan verir.

Mürəkkəb, daim dəyişən qavrayışlar, motivasiyalar və təcrübələr aləmində insan öz fəaliyyətini tənzimləməyə, təşkil etməyə və davranışını müəyyən şəkildə idarə etməyə məcbur olur. İdmanda "iradə" anlayışı bir idmançının öz hərəkətlərini şüurlu şəkildə tənzimləmək, onlara nail olmaq üçün fəal şəkildə istiqamətləndirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür.

Mürəkkəb, daim dəyişən qavrayışlar, motivasiyalar və təcrübələr aləmində insan öz fəaliyyətini tənzimləməyə, təşkil etməyə və davranışını müəyyən şəkildə idarə etməyə məcbur olur. İnsanın bütün hərəkətləri və fəaliyyətini qeyri-iradi, könüllü və iradənin ifadəsini tələb edən kimi qruplaşdırıla bilər.

İdmanda "iradə" anlayışı bir idmançının öz hərəkətlərini şüurlu şəkildə tənzimləmək, onlara nail olmaq üçün fəal şəkildə istiqamətləndirmək qabiliyyəti kimi başa düşülür. İdmançıda məqsəd isə onun qarşısında duran əsas çətinlikləri və maneələri dəf etməkdir. İdmançının məqsədə gedən yolda keçdiyi çətinliklər xarici, obyektiv olaraq bütün idmançılar üçün mövcud ola bilər (2). Məsələn, tutulan silahın çəkisi idmançı üçün məqsədə gedən yolda əsas nüanslardan biridir. Bir insanın bu çətinliklərə subyektiv münasibətini əks etdirən, məsələn, yorğunluq və ya ağrı hissələrini aradan qaldırmaq, çətin bir hərəkətdə əzmkarlıq göstərmək bacarığı da məqsədə nail olmaqda mühüm məsələdir. Fiziki cəhətdən daha güclü olan üçün silahı tutmaq, daha zəif olandan daha asandır. Ona görə də sonuncunun bu işi görməsi subyektiv olaraq daha çətinidir.

İnsanın iradəsi iradi əlamətlər toplusunda təzahür edir. Bunlara, yəni iradi əlamətləri xarakterizə edən xüsusiyyətlərə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- məqsədyönlülük - fəaliyyətlərini və davranışlarını qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün tabe etmək və ya ısrarlılıq bacarığı;
- əzmkarlıq - enerjini azaltmadan uzun müddət mübarizə aparmaq, məqsədə çatmaq bacarığı;
- özünü idarə etmə - kritik situasiyalarda şüurun aydınlığını qorumaq, öz vəziyyətini idarə etmək, özünü saxlamaq, vəziyyətləri boğmaq bacarığı. İmpulsiv təzahürlər, qarışıqlıq və qorxu hissələrinə təslim olmamaq;
- qətiyyət - müəyyən riskli vəziyyətlərdə vəziyyəti qiymətləndirmək və vaxtında əsaslandırılmış qərar qəbul etmək bacarığı. Bunu lazımsız tərəddüd və şübhə etmədən, tələsmədən və işi mümkün qədər tez bitirmək istəyi olmadan, çox vaxt keyfiyyətə zərər vermədən yerinə yetirmək.

İnsanın iradəsi fərdi iradi xüsusiyyətlərin məcmusu kimi qəbul edilə bilməz. Bu, yalnız çətinliklərin öhdəsindən gəlmək prosesində inkişaf edən iradi keyfiyyətlərin mürəkkəb bir təzahürüdür. Çətinliyin öhdəsindən gəlmək atıcının yeni stressə qarşı hazırlığını gücləndirir, onu yeni səylərə ruhlandırır, öz qabiliyyət və imkanlarını inamla təchiz edir. İdmançının öhdəsindən gələ bildiyi çətinlik nə qədər böyükdürsə, onun motivasiya səviyyəsi də bir o qədər yüksəkdir. Öhdəsindən gəlinməyən çətinlik, əksinə, insanın iradəsini zəiflədir.

Təbii ki, idmanda, xüsusən atıcılıq kimi dəqiq idmanda insan xarakteri də önəmli faktorlardan biridir. Anadangəlmə və qazanılmış keyfiyyətləri əks etdirən ən sabit əsas şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin birləşməsi insanın xarakterini müəyyənləşdirir. Xarakter həyat boyu formalaşır və konkret şəraitdə insanın davranışına həlledici təsir göstərir. İdmançının xarakterinin müsbət cəhətləri onun möhkəmliyi və cəsarətidir. Xarakterin gücü aşağıdakılarda özünü göstərir:

- düşüncələrin müstəqilliyi;
- özünü və başqalarını tənqidi qiymətləndirmə;
- məqsədə çatmaq;
- hissələrə hakim olmaq;
- uyğun olmayan emosional təzahürlərin boğulması;
- gərgin vəziyyətlərdə soyuqqanlılığı qorumaq.

Təbii ki, yuxarıda sadaladıqlarımız xarakterin müsbət xüsusiyyətləri kimi meydana çıxsada, idmançının mənfi xarakter xüsusiyyətləri də mövcud ola bilər. İdmançı üçün mənfi xarakter xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- maraqların, baxışların və qərarların uyğunsuzluğu;
- qərar qəbul etməkdən yayınma və ya çəkinmə;
- xarici maneələri dəf edə bilməmək;
- hərəkətlərin impulsivliyi;
- nevrotikliyə meyl;
- başqalarının fikirlərinə açıq bir oriyentasiya;
- başqalarının fikirlərinə həssaslıq;
- dəstək və təsdiq ehtiyacı hiss etmək və s.

Müəyyən şəxsi xüsusiyyətləri əks etdirən fundamental şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, psixoloqlar insanları iki qütb tipinə ayırırlar; ekstrovertlər və introvertlər. Ekstrovertlər digər insanlarla ünsiyyətdə asanlıqla ilə xarakterizə olunur və tanımadığı situasiyalarda özlərini daha inamlı hiss edirlər. Özlərini müsbət və nisbətən daha yüksək qiymətləndirirlər.

Introvertlər isə ünsiyyət qurmaqda çətinlik çəkirlər, xüsusən də, özləri haqqında danışarkən, təklif arzusu açıq-aşkar sezilməkdədir. Onlar yad insanlarla ünsiyyətdən və yeni, tanış olmayan şəraitdə baş verən hadisələrdən çəkinirlər. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, əksər komanda idmanlarında daha güclü idmançıların üstünlük təşkil edən hissəsi ekstrovertlərdir. Tək idman növlərində isə introvertlər üstünlük təşkil edir.

Odur ki, atıcılıq üzrə idman üzvlərinin introvert olduğu da tədqiqatçıların diqqətindən kənar qalmayıb. Introvertlərin müəyyən xüsusiyyətləri, özünütənqidi atıcıya daha yaxşı diqqət yetirməyə və nəticədə yaxşı nəticə əldə etməyə imkan verir.

“Bu idman növlərində qorxu-stress vəziyyəti emosional oyanışı qaldıraraq eyni zamanda həyəcanı da artırır. Məsələn ondadır ki, bu idman növlərində çox qorxulu, təhlükəli, risqli hərəkətlər və sıçrayışlar vardır ki, onların yerinə yetirilməsində idmançının zədə almaq qorxusu yaranır. Ona görə də idmançı hər bir yeni və daha mürəkkəb hərəkəti öyrənəndə zədə almaq qorxusunu xüsusi psixoloji düşüncə və hərəkətlərlə özlərindən uzaqlaşdırmalıdır” (İsmayılov, 2017: 73).

Hər bir idmançı yarışdan əvvəl və yarış zamanı həyəcan keçirir. Təbii ki, bu, normal məsələdir. Lakin bu amilin, yəni həyəcanın nəticəyə belə mənfi təsiri güllə atıcılığında olduğu qədər heç bir idman növündə müşahidə olunmur. Bu, atıcının hərəkətlərinin, psixoloji vəziyyətin təsiri altında çox dəyişən incə və dəqiq əlaqələndirilmiş məqamlar daşdığı üçün baş verir. Digər idman növlərinin nümayəndələri üçün həyəcan sanki daha aktiv hərəkətlərə çevrilir. Atıcılar üçün zehni gərginlik bütün məşq boyu saxlanılır və bu, səhvlərə səbəb ola biləcək ciddi yorğunluğa səbəb olur. Psixoloji cəhətdən hazırlanmış atıcı şüurlu şəkildə performansını idarə edə bilər. Onun qarşısında duran əsas vəzifə vuruşun icrasına mümkün qədər daha çox diqqət etmək, ən yaxşı nəticə üçün məşqin sonuna qədər mübarizə aparmaqdır (4).

Daha az təcrübəli atıcılar üçün yarışlarda performans daha çox psixofiziki gərginlik və stresin yaranmasına səbəb olur. Stress vəziyyətində məqsədyönlü atış texnikasını təşkil edən əzələ hərəkətlərinin kompleks koordinasiyası bacarıqlarını qorumaq olduqca çətinidir. Yarışlardakı uğursuzluqlar və məğlubiyyətlər stressə çevirilərək atış zamanı düzgün tənzimlənməni əngəlləyir.

Təbii ki, idmançının yarışdan əvvəl və yarış zamanı olduğu psixi vəziyyət idmançının performansına çox böyük təsir göstərir. Unikal şəkildə baş verən psixi proseslərin, keyfiyyətlərin və şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin məcmusu olan psixi vəziyyət idmançıya və onun yarışlardakı çıxışına fərqli təsir göstərə bilər.

Psixi vəziyyət aşağıdakı proses və fəaliyyətlərə səbəb ola bilər:

- zehni və fizioloji funksiyalardakı gərginlik hərəkətlərin nizamsızlığına, təfəkkürün daralmasına, hisslərin, qavrayışın pisləşməsinə və özünü idarə etmənin azalmasına səbəb olduqda;
- depressiya vəziyyəti, mənəvi və fiziki gücün azalması. Bu, laqeydlik, iradənin olmaması, yorğunluğun artması ilə xarakterizə olunur;

- aktiv, artan fəaliyyət bəzən nəticənin zərərinə olan təlaşa, həddindən artıq çalışqanlığa səbəb olur;
- passiv, süstlük, laqeydlik, qarşıda duran vəzifələrdən yayınma, hərəkətlərin ləngiməsi, öz təcrübələrinə diqqət yetirilməsi ilə xarakterizə olunur.

Psixi vəziyyətin psixoloji quruluşu və intensivlik dərəcəsi dinamikdir. İdmançının əhval-ruhiyyəsində məşqin əvvəlində yaranan mənfi məqamlar müsbət olanlarla əvəz edilə bilər və ya əksinə, yaxşı vəziyyət və yüksək performans mənfi hisslərlə əvəz olunarsa bu da nəticənin azalması ilə yekunlaşa bilər (2). Yüksək nəticələr əldə etmək yalnız optimal şəraitdə mümkündür. Bəzən atışdan əvvəlki vəziyyət atıcının bədənində onun mükəmməl atış texnikasını nümayiş etdirmək qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə biləcək müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Başlamadan əvvəlki vəziyyətin təzahür əlamətləri xarici və daxili ola bilər. Çəkiliş nəticəsinə ən çox təsir edən başlanğıc vəziyyətinin ən xarakterik əlamətlərini belə qruplaşdırmaq olar.

əzələlərin rahatlaması və ya gərginliyi

ovucların tərləməsi;

danışiq, küylü hərəkətlər;

hərəkətlərin koordinasiyasının olmaması (atıcı "barmağının basmadığından" şikayətlənir);

artan ürək döyünməsi;

artan əl titrəməsi;

laqeydlik, rəqabət istəyinin olmaması;

qeyri-müəyyənlik, yuxululuq, süstlük, diqqətsizlik;

yavaş və ya sürətlənmiş reaksiya və s. (Pulevaya strelba: metod. Posobiye, 2014: 97).

Atıcının bədənində baş verən bütün dəyişikliklər atış texnikasında əhəmiyyətli bir iz buraxır. Məsələn, çəkiliş texnikasında bu dəyişiklikləri qeyd etmək olar: tətiiyi çəkmənin vaxtının dəyişdirilməsi, silah titrəyişlərinin sabitliyinin azaldılması, çəkiliş tempinin və ritminin dəyişdirilməsi və s. (6). Yarış başlamazdan əvvəl başlanğıc vəziyyətinin tənzimlənməsi atıcının bütün psixoloji hazırlığı zəncirində ən həlledici halqadır.

Atıcılıq təlimində istifadə olunan psixoloji hazırlıq üsulları texniki hazırlıqla sıx bağlıdır. Bu, başadüşüləndir: atıcı texniki cəhətdən nə qədər yaxşı hazırdırsa, məşqdəki nəticələri nə qədər yüksək və sabitdirsə, onun qələbə çalmağ ehtimalı daha çoxdur.

Psixoloji hazırlıq vasitələri aşağıdakılar ola bilər:

- tapşırıq üzrə atış (atıcıdan müəyyən nəticə ilə müəyyən sayda atış yerinə yetirmək tələb olunur);

- autogen təlim;

- müxtəlif turnirlər;

- müxtəlif oyun məşqlərini yerinə yetirmək;

- nəzarət atışı;

- məşq zamanı rəqabət şəraitinin modelləşdirilməsi və s.

Ən təsirli üsullardan biri yarış və müsabiqələrin təşkilidir. Bundan başqa, atıcının psixoloji durumu bəzən danışiq və söhbətlərlə də sabitləyə bilər. Söhbət ümumi və ya fərdi ola bilər. Bu söhbətin məqsədi atıcının mümkün vəziyyətlərini, gözlənilən hərəkətlərini təhlil etmək və proqnozlaşdırmaqdır (Korkha, 1987: 255).

Belə bir söhbət apararkən, atıcılıq yarışlarının təcrübəsindən nümunələrlə bütün təhlilləri aparmaq lazımdır. Bundan əlavə, atıcılara xatırladılmalıdır ki, məşqi yerinə yetirmək üçün düzgün texnika üzərində işləmək, atışın adi tempini və ritmini saxlamaq, atıcını son atışa qədər döyüşmək üçün hazırlamaq lazımdır (8).

Nəticə

Beləliklə, psixi durumun normal tənzimlənməsi, sabit vəziyyətdə olması atıcılıq idman növündə çox mühüm məsələdən biri kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev, K. (2008). İdmançının qələbə psixologiyası. Bakı: "Ozan", 200 s.
2. <https://president.az/az/articles/view/7462>
3. İsmayılov, T. (2017). Azərbaycanca idman psixologiyasının bəzi aktual problemləri. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Komitəsi. Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi İnstitutu. Bakı.
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-aspekty-predstartovogo-sostoyaniya-strelka-problemy-i-puti-resheniya>
5. Pulevaya strelba: metod. posobiye. (2014). – M.: Strelkovyy Soyuz Rossii,. – 118 s.
6. <https://basc.org.uk/shooting-sports-is-good-for-mental-health/>
7. Korkha, A.YA. (1987). Sportivnaya strelba: Ucheb. dlya in-tov fiz.kult. Pod obshch.red. - M.: Fizkultura i sport, - 255 s.
8. https://www.shooting-ua.com/books/book_493.htm

Göndərilib: 22.10.2023

Qəbul edilib: 13.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/35-39>

Əjdərəli Qafarov
Naxçıvan Universiteti
magistrant
ejdereli.qafarov@gmail.com

SOSIAL YÖNÜMLÜ BAZAR İQTİSADİYYATI DÖVLƏTİN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ MODELİ KİMİ

Xülasə

Kapitalist sisteminin nüvəsində yaxşı işləyən azad bazar mexanizmi dayanır. Lakin bəzi problemlər var ki, azad bazar onları həll edə bilmir. Bu problemlərin həllində dövlətin üzərinə mühüm vəzifələr qoyulub. Qanunlar vasitəsilə ictimai asayişin təmin edilməsi, cəmiyyətin digər üzvlərinin istisna oluna bilməyəcəyi ictimai sərvətlərin istehsalı, ayrı-seçkilik gücünə malik olmayanların müdafiəsi, müsbət və mənfi xarici təsirlərin yaxşılaşdırılması və təbii inhisarların formalaşması bu sərəya aid edilə bilər. Lakin dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi bu çərçivədən kənara çıxarsa, iqtisadi inkişafa müxtəlif təsirlər yarada bilər.

Ədəbiyyatda dövlət sektorunun böyüklüyünün məhsuldarlığa və inkişafa təsiri müxtəlif yanaşmalarla izah olunmağa çalışılmışdır. Bu yanaşmalar dövlət sektorunda biznesin səmərəsiz aparılması, tənzimləmələrin iqtisadi sistemə tətbiq etdiyi həddindən artıq xərclər, həyata keçirilən pul və fiskal siyasətlərin əksəriyyətinin iqtisadi stimulları təhrif etməyə və səmərəliliyi azaltmağa meyilli olması kimi səbəblərə əsaslanır.

Dövlət sektorunda artımın yaratdığı ağır vergi yükü ümumi əmanətlərin və buna görə də investisiyaların azalmasına və uzunmüddətli perspektivdə rifahın itirilməsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, vergi yükünün artması bir nöqtədən sonra qeyri-formal iqtisadiyyatı təşviq edə bilər.

Açar sözlər: sosial, sektor, maliyyə, iqtisadiyyat, bazar

Ajdarali Gafarov
Nakhchivan University
master student
ejdereli.qafarov@gmail.com

Socially oriented market economy as a model of state socio-economic development

Abstract

At the core of the capitalist system is a well-functioning free market mechanism. But there are some problems that the free market cannot solve. Important tasks have been assigned to the state in solving these problems. These include the provision of public order through laws, the production of public goods from which other members of society cannot be excluded, the protection of those who do not have the power to discriminate, the amelioration of positive and negative externalities, and the formation of natural monopolies. However, if the state's intervention in the economy goes beyond this framework, it can have various effects on economic development.

In the literature, the influence of the size of the public sector on productivity and development has been tried to be explained with different approaches. These approaches are based on reasons such as the inefficient conduct of business in the public sector, the excessive costs that regulations impose on the economic system, and the fact that most of the monetary and fiscal policies implemented tend to distort economic incentives and reduce efficiency.

A heavy tax burden caused by an increase in the public sector can lead to a reduction in aggregate savings and therefore investment and a loss of welfare in the long run. Furthermore, an increase in the tax burden may encourage the informal economy after a point.

Keywords: social, sector, finance, economy, market

Giriş

1930-cu illərdə iqtisadiyyat sahəsində aparılan tədqiqatların əsas mövzuları iqtisadi durğunluq, işsizlik və iqtisadi dalğalanmalar olmuşdur. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı illərdə iqtisadi artım və inkişaf sahəsində araşdırmalar sürətlə ədəbiyyatda yer almağa başladı.

Kapitalist sistem demək olar ki, bugünkü dünyanın bütün ölkələrində hökmranlıq edən iqtisadi sistemdir. Sistemin adı bütün ölkələrdə eyni olsa da, tətbiq baxımından fərqliliklər müşahidə olunur. Əvvəla, kapitalist sistemi yaradan və onu digər iqtisadi sistemlərdən fərqləndirən müəyyən institutlar var. Kapitalist sisteminin həyata keçirilməsinin nəticələri kapitalist institutlarının uğur və ya uğursuzluğundan asılı olaraq fərqlidir. Kapitalist quruluşu ilə onun ən güclü rəqibi kimi qəbul edilən sosialist sistemi əsasən eyni suala cavab axtarır: "İqtisadiyyatda dövlətin yeri nədir?". Kapitalist ölkələri də bu suala öz aralarında müxtəlif cavablar verirdilər. Bəzi kapitalist ölkələrində dövlət haqqında minimal anlayış olduğu halda, bəzi ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi daha intensiv olur.

Beləliklə, ölkələr eyni sistemi müxtəlif üsullarla həyata keçirib, nəticədə iqtisadi inkişafda fərqliliklər yaranıb.

İqtisadi ədəbiyyatda institusional strukturla inkişaf arasındakı əlaqə daha çox adambaşına milli gəlirin artması kimi müzakirə edilmiş və daha geniş inkişaf göstəriciləri üzrə təhlillərin sayı məhdud olaraq qalmışdır.

İqtisadi ədəbiyyatda kapitalizm sistemi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar və müxtəlif təriflər mövcuddur. Onlardan bəziləri kapitalizmi sənaye inqilabı ilə ortaya çıxan istehsal üsulu, bəziləri xüsusi mülkiyyət sistemi, bəziləri isə rəqabət sistemi kimi müəyyən etmişlər. Lakin ümumi tendensiya budur ki, kapitalizm; firmalar, ev təsərrüfatları və bazarlar kimi mülki təşkilatlara resursların ayrılması prosesi olmuşdur.

Kapitalist sistemi digər sistemlərdən bu üç cəhətinə görə fərqlənir. Bu institutlar qərar qəbul edən bölmələrin davranışına, resursların yenidən bölüşdürülməsinə və innovasiyanın davamlılığına proqnozlaşdırıla bilən həvəsləndirici təsirlər yaradır. Kasper 2007-ci ildə kapitalizm institutlarını oxşar şəkildə sadaladı. Bunlar; xüsusi mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsi, müqavilə azadlığı və qanunun aliliyi idi. Özəl sahibkarlıqda riski üzərinə götürən tərəf fiziki şəxslərdir və fərdlər öz əmlaklarının gələcəyi ilə bağlı davamlılıq olmadan müəssisəyə daxil olmaq istəmirlər. Kapitalizm özəl sahibkarlıq vasitəsilə yaranıb və onun institutlarının bu müəssisələri dəstəkləmək üçün təkamül etməsi qaçılmazdır.

Cəmiyyətin yüksək rifah halının təmini, maddi nemətlərin ədalətlik prinsipləri əsasında bölüşdürülməsi əksər ölkələr üçün prioritet məsələ olaraq qalır. Sürətli tərəqqiyə can atan hər bir dövlət sosial yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, ədalət prinsiplərinə söykənən sosial quruluşun təmin olunması, iqtisadi gəlirlərin və maddi nemətlərin mütənasib qaydada bölüşdürülməsi istiqamətində sistemli tədbirlər həyata keçirir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının açıqlamasına görə, sosial müdafiə sistemi aşağıdakıları əhatə edən tədbirlər kompleksi kimi müəyyənləşdirilir: haqqı ödənilən sabit əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması; işçi qüvvəsinin gerçəkləşdirilməsi yolu ilə əldə edilən gəlirlərin sosial risklər nəticəsində itirilməsinin sosial sığorta mexanizmi vasitəsilə (kompensasiya yolu ilə) qarşısının alınması; sosial sığorta sistemində iştirak edən şəxslərin ehtiyacları yarandıqda sosial yardım alətlərindən istifadə olunması; insanların təhsil, səhiyyə və digər əsas hüquq və xidmətlərə çıxışının təmin edilməsi (Axundov, Axundov, 2001: 89).

Azərbaycan ötən əsrin sonlarında mürəkkəb tarixi dövr keçsə də, bütün dünyaya sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolu keçmiş, sabit, təhlükəsiz və müasir şəraiti təmin edən ölkə kimi tanınır.

Ölkəmiz də hazırda dünya təcrübəsindən istifadə edərək sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatını rəhbər tutan dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının modeli kimi inkişaf yolundadır. Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin qarşdakı illərdə daha da artacağını təmin edir. Bu imkanlar Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmlənməsinə və 2030-cu ilə qədər onun müasir həyat səviyyəsinə əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik güclü dövlətə çevrilməsinə təminat verir.

Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifah halının daha da yüksəldilməsi məqsədilə sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

“Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf magistralının ideoloji nüvəsini təşkil edir. Ölkəmizin uzunmüddətli davamlı və sürətli inkişafı üçün cəmiyyət, biznes və dövlət üçlüyünün uğurlu əlaqəsi möhkəmləndiriləcəkdir. Dövlətin iqtisadiyyatda rolunun bazaryönlü islahatlar vasitəsilə effektiv və səmərəli idarə olunması, özəl mülkiyyət institutlarının gücləndirilməsi, biznesə dost dövlət idarəetməsi və xarici bazarlara yerli məhsulların çıxışını artırmaq məqsədilə ticarət rejimlərinin daha da liberallaşdırılması iqtisadi yüksəlişin təməl amilləri olacaq. Ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir (2).

Təcrübə göstərir ki, hansısa dövlətdə sınaqdan uğurla çıxmış, müsbət nəticələri təsdiqlənmiş inkişaf modelinin adekvat olaraq digər dövlətin iqtisadi sistemə transformasiyası heç də özünü doğrultmur. Hər bir ölkənin ümumi potensialı - coğrafi-geosiyasi mövqeyi, təbii ehtiyatları, məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi, intellektual və insan resursları, mental xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınır, bütün bunların əsasında isə milli inkişaf modeli formalaşır. Bu reallıqlara nəzərən son illər Azərbaycanın özünəməxsus milli inkişaf modelinin formalaşması ilə bağlı müzakirələr tamamilə obyektiv təsir bağışlayır. Bu inkişaf modeli elə uzaqgörənliklə düşünülmüşdür ki, dövlətin sosial yönümlü siyasəti azad bazar iqtisadiyyatının tələbləri ilə kəskin ziddiyyətlər doğurmur. Milli inkişaf modelini xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərdən biri də möhkəm iqtisadi əsaslar fonunda əhalinin maddi rifah halının davamlı olaraq yüksəlməsi, ölkə vətəndaşlarının etibarlı sosial müdafiəsinin təşkilidir (Əliyev, Əhmədov, 2010: 231).

Xüsusilə, sosial-iqtisadi rifahın yaxşılaşdırılması yolunda yerli və xarici investorların ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə, ələlxüsus yeni işğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşunu təmin edir, sürətləndirir.

İnvestisiyalarının və ya bu investisiyalardan əldə edilən gəlirin müsadirə ediləcəyini düşünən şəxslər investisiya etmək istəməzlər. Özgəninkiləşdirmə təhlükəsinin azaldılması investorun öz əmlakının gələcəyi üçün daha proqnozlaşdırıla bilən mühit təmin edəcək və özəl sahibkarlığa yol açacaq. Digər tərəfdən, xüsusi mülkiyyətin tam müəyyən edilməməsi və qorunmaması fərdləri öz mülkiyyətlərini qorumaq üçün vəsait ayırmağa məcbur edəcək. Fərdlərin öz mülkiyyətini qorumaq üçün əlavə vəsait ayırması daha məhsuldar sahələrdə istifadə oluna bilən resursların səmərəsiz ərazilərdə istifadəsi ilə nəticələnəcək və resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyini pozacaq (Ağayev, 2002: 56).

Məlumdur ki, sosial yönümlü bazar təsərrüfatı və ya iqtisadiyyat anlayışı nəzəri və praktiki baxımdan ilk dəfə alman alimi Volter Oyken tərəfindən əsaslandırılmışdır. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı inkişaf yolunun əsas məqsədi insanların həyat şəraitinin, maddi rifahının yüksəldilməsi prinsiplərinə xidmət etməsi kimi xarakterizə oluna bilər. Klassik mənada sosial yönümlü bazar təsərrüfatı sistemində nə dövlət, nə də xüsusi biznes qurumları bazar iqtisadiyyatı üzərində tam nəzarətə malik olmuşlar. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qarışıq tipli iqtisadi sistem olmaqla burada resursların bölgüsünün həcmi və strukturu birbaşa şəxsi istehlakçıların, resurs göndərənlərin, habelə xüsusi firmaların özlərinin qəbul etdikləri qərarlar əsasında həyata keçirilir (Allahverdiyev, Qafarov və b, 2002: 78).

Ümumi halda sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatının başlıca xarakterik cəhətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirə bilər: ölkədə tam məşğulluğun təmin edilməsi; dövlət sosial yardımları, təqaüdlər, ödənişlər, sosial təqaüdlər, tibbi sığorta, işsizliyə, habelə aztəminatlı ailələrə və əlilliyə görə müavinətlərin və s. vasitəsilə sosial ədaləti və bütünlükdə sosial tərəqqini təmin etmək üçün müvafiq iqtisadi siyasəti formalaşdırır və reallaşdırır; ölkədə əlverişli rəqabət mühiti təmin olunur və haqsız rəqabətə qarşı mübarizə aparılır; iqtisadi artımı stimullaşdırmaq məqsədilə müvafiq iqtisadi inkişaf strategiyasının prioritetləri müəyyənləşdirilərək reallaşdırılır; milli valyutanın dönrəliliyi, sərbəst mübadiləsi, likvidliyi təmin olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 15 il ərzində Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində əldə olunan uğurlu nəticələr, yaradılmış iqtisadi, sosial, maliyyə potensialı, insan kapitalı, infrastruktur, institusional baza, habelə əhalinin sosial rifahının yaxşılaşması, məşğulluğun təmin olunması, yoxsulluğun azalması ölkəmizə inklüziv cəmiyyətin formalaşması, iqtisadi inkişaf – əhalinin rifahı arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi, gəlir və istehlakın qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına, bütünlükdə hərtərəfli insan inkişafına əsaslanan inklüziv inkişaf modelinə keçməyi əməli bir problem kimi qarşıya qoymağa və onu mərhələ-mərhələ reallaşdırmasına imkan verir (Əlirzayev, 1999: 25).

Dünya təcrübəsində və mövcud iqtisadi ədəbiyyatlarda inklüziv inkişaf anlayışına, göstəricilərinə, indikatorlarına, onların təmin olunması imkanlarına, yollarına və reallaşma mexanizminə dair vahid bir yanaşma yoxdur. Bununla belə, “Avropa 2020” strategiyasını hazırlayan komissiyanın rəyində göstərilir ki, inklüziv inkişaf ölkənin əmək potensialından dolğun istifadə, tam məşğulluğun təmin edilməsi, yoxsulluğun və onun nəticələrinin azaldılması, müxtəlif sosial qruplar arasındakı gəlirlərin səviyyəsindəki fərqlərin minimuma endirilməsi, bütünlükdə sosial inkişafa nail olunmasını, ölkə regionlarının arasındakı mövcud disproporsiyaların aradan qaldırılmasını və s. nəzərdə tutur. Inklüziv inkişaf sadəcə olaraq ÜDM-in artımı ilə deyil, eyni zamanda insan kapitalının hərtərəfli inkişafını, cəmiyyətdə gəlirləri yaradan insanların ümummilliyet gəlirlərində payının artırılmasını, onların ölkənin iqtisadi həyatında fəal iştirakını, təhsil və tibbi xidmətin aztəminatlı əhali qrupları üçün əlçatan olmasını, məhsul və xidmət vahidində çəkilən xərclərin aşağı salınması, habelə təbii resurslardan səmərəli istifadəsini, ətraf mühitin qorunması problemlərini də özünə daxil etməlidir.

Siyasi vasitələrdən siyasi maraqlar üçün istifadə edilməsi və cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin xeyrinə resursların israf edilməsi, xüsusən də inkişaf etməmiş ölkələrdə tez-tez rast gəlinən problemdir. Bundan əlavə, dövlət kimi böyük bir gücün iqtisadi həyata müdaxiləsi rəqabət ideyasını sarsıdır və inkişaf üçün lazım olan motivasiyanı azaldır. Məqsədindən asılı olmayaraq, dövlətin müdaxiləsi və siyasət alətlərindən istifadənin bir balansı var. Bu məsrəflər təkə bürokratiya və ya resursların israfı şəklində özünü göstərmir (Abbasov, 2009: 91).

Məlumdur ki, effektiv iqtisadi inkişaf strategiyasının işlənib-hazırlanması və qəbul olunması milli iqtisadiyyatın inklüziv inkişafının təmin edilməsinin ilkin şərtidir. Çünki son nəticədə reallaşdırılması nəzərdə tutulan inkişaf konsepsiyasının uğuru həlledici dərəcədə ölkədə mövcud olan tənzimləmə sisteminin nə dərəcədə səmərəli və optimal olmasından asılı olur. Beləliklə, iqtisadi inkişaf strategiyası işlənib hazırlanarkən ölkənin mövcud maliyyə və iqtisadi potensialı və multiplikator effektinin nəzərə alınması da ən vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Sosial-iqtisadi inkişafın xarakteri və dinamikasına qanunvericiliyin təsirinin obyektiv qiymətləndirilməsinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan dövləti daima öz fəaliyyətində sosial-iqtisadi inkişafba bağlı qəbul olunan bütün normativ-hüquqi aktların kifayət qədər güclü, intellektual yükə malik olmasına çalışır (Əlirzayev, 2010: 89).

Nəticə

İqtisadi azadlığın təmin edilməsi siyasətçilərin iqtisadiyyatda effektivliyini azaltmaqla gəlir bölgüsünə də müsbət təsir göstərə bilər. İqtisadi azadlıq siyasətçilərin qoruduğu maraq qrupları üzərində hüquqi maneələri aradan qaldırmağa imkan verir. Beləliklə, kapital və sərvətin formalaşması üçün zəruri olan qanuni mülkiyyət hüquqlarına çıxış üçün yol açır. Demək olar ki, azad bazar mexanizminin inkişafba digər təsiri rəqabətli iqtisadi strukturun formalaşdırdığı sosial davranış modelləri vasitəsilə baş verir. Kapitalist institutlarının güclənməsinin təbii nəticəsi rəqabətli ictimai quruluşun yaranmasıdır. Rəqabət təbii olaraq insanları rasional düşünməyə və rasional qərarlar qəbul etməyə məcbur edir. Rasional perspektiv iqtisadi ehtiyacların təzyiqi altında yaranmış fenomendir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, Ş.Ə., Axundov, M.Ə. (2001). Bazar iqtisadiyyatının əsasları (qısa izahlı lüğət). Bakı, s.89.
2. <https://president.az/az/articles/view/50474>
3. Əliyev, İ., Əhmədov, S. (2010). İqtisadiyyat hamı üçün. Bakı, 404 s.
4. Ağayev, A.Q. (2002). Dövlət borcu və onun idarə edilməsi. Bakı, s.56.
5. Allahverdiyev, N.B., Qafarov, K.S. və b. (2002). İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı, s.78.
6. Əlirzayev, Ə.Q. (1999). Azərbaycanın iqtisadi inkişafının konsepsiyası və proqramı. Bakı, s.25.
7. Abbasov, Ə. (2009). Heydər Əliyevin texnoloji inkişaf strategiyası. “Dayanıqlı inkişafın Heydər Əliyev modeli” məcmuəsi. Bakı, s.91.
8. Əlirzayev, Ə.Q. (2010). “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” (dərs vəsaiti). Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, s.89.

Göndərilib: 23.10.2023

Qəbul edilib: 17.12.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ NATURAL SCIENCES

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/40-46>

Günəl Seyidzadə

Həsən Əliyev adına Naxçıvan Kənd Təsərrüfatı Elmi Tədqiqat İnstitutu
aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
g_seyid@mail.ru

NAXÇIVAN ŞƏHƏRİ TORPAQLARININ QİDALILIQ DƏYƏRİ

Xülasə

Naxçıvan Muxtar Respublikasının torpaqları müəyyən dərəcədə bitkilərin becərilməsi üçün əlverişlidir. Buna əsaslanaraq məqalədə Naxçıvan şəhəri torpaqlarının qidalılıq dəyərini öyrənilməsi istiqamətində tədqiqat işləri aparılmışdır. Naxçıvan şəhəri və Babək rayonu torpaqlarında son 5 ildə aparılan torpaq analizlərinin nəticələrinə əsasən torpağın kimyəvi tərkibi: pH, duzluluq, karbonatlıq, humus, azot, fosfor və kaliumun miqdarı araşdırılmışdır. Məqsəd torpağın qidalılıq dəyərini öyrənməklə, aparılan əkinlərin məhsuldarlıq göstəricilərinin artırılmasına müsbət təsir göstərməkdir.

Naxçıvan şəhərinin torpaqlarında Babək rayonunun torpaqlarına nəzərən bitkilər tərəfindən mənimsənilən azotun miqdarı 37,7%, fosforun miqdarı 26,9 % çox, kaliumun miqdarı isə 28 % azdır.

Açar sözlər: makro gübrələr, qida elementi, qlükoza, qida elementlərinin antoqonistik təsiri, torpaq analizi

Gunel Seyidzadeh

Nakhchivan Agricultural Scientific Research Institute n/a academic Hasan Aliyev
PhD in agricultural sciences
g_seyid@mail.ru

Nutritional value of Nakhchivan city soils

Abstract

Soils of Nakhchivan Autonomous Republic are suitable for plant growing. On the basis of this, research was carried out to determine the nutritional value of Nakhchivan soils. Based on the results of analyses of the soils of Nakhchivan city and Babek province for the last 5 years, the chemical composition of the soil: pH, salinity, carbonation, organic matter, nitrogen, phosphorus and potassium content were investigated. The aim was to learn the essential value of the soil and to obtain high yields in agriculture.

When we compare the soils of Nakhchivan city with the soils of Babek province, the amount of nitrogen is 37.7%, the amount of phosphorus is 26.9% more, and the amount of potassium is 28% available.

Keywords: macro fertilisers, plant nutrients, glucose, antogynistic effect of nutrients, soil analysis

Giriş

Torpaq və torpaq örtüyünün inkişafı, həmçinin münbitliyinin formalaşması, torpaqəmələgəlmənin təbii amillərinin ahəngi və insan cəmiyyətinin müxtəlif təsirləri ilə, onun məhsuldar qüvvələrinin, iqtisadi və sosial şəraitlərinin inkişafı ilə çox sıx bağlıdır.

Torpaqəmələgəlmədə canlı orqanizmlərin, ilk növbədə yaşıl bitkilərin və mikroorqanizmlərin xüsusi rolu var. Onların fəaliyyətinin təsiri altında dağ süxurlarının torpağa çevrilməsi və münbitliyinin formalaşması ilə bağlı əhəmiyyətli proseslər, o cümlədən bitki qidasının əsasını təşkil edən küli elementlərin və azot birləşmələrinin konsentrasiyası, üzvi maddələrin sintezi və parçalanması, bitkilərin və mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyətinin məhsulları ilə dağ süxurlarının mineral birləşmələrinin qarşılıqlı təsiri və s. baş verir (Məmmədov, 2007: 383).

Kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olan torpağın mühüm xüsusiyyətləri onun əvəz edilməz və məhdud olmağıdır ki, torpağı böyütmək, çoxaltmaq, artırmaq, yerini dəyişmək mümkün deyil. Belə ki, torpağa məxsus xüsusiyyət onun münbitliyidir. Bu xüsusiyyətlər torpaq resurslarına son dərəcə diqqətli yanaşmağı və daim qayğısına qalmağı tələb edir.

Torpaq münbitliyi ilə bərabər günəşli saatların miqdarı bitkilərin həyatı üçün önəmlidir. Günəşli saatların miqdarı yüksəldikcə bitkidə fotosintez prosesi daha uzun gedir və qlükoza istehsal olunaraq flüema damarları vasitəsi ilə bitkinin kök hissəsinə ötürülür. Bu zaman bitkinin kök hissəsi yaxşı inkişaf edərək torpaqda olan mikro və makro elementlərini toplaya bilir. Aftotrof bitkilər CO₂-ni karbohidratlara çevirmək üçün işıq enerjisindən istifadə edirlər. Qlükoza bütün bitkilər üçün əsas enerji mənbəyidir. Buna görə də qlükozanın fototrofik yarpaqlardan (mənbədən) heterotrof orqanlara (köklərə) floem vasitəsilə daşınması və bölünməsi məhsuldarlığa nəzarət edən əsas parametrlərdir (Abbes, Kharrat, Delavault, Chaïbi, Simier, 2011: 153-159).

Toxumların cücərməsindən sonra köklər yalnız bitkinin yarpaq hissəsindən alınan qlükozadan asılı olur (Patrick 2013). Bundan əlavə, köklərin böyüməsi dayansa belə, metabolik prosesləri davam etdirmək üçün köklər saxaroza ilə təmin edilməlidir. Buna görə də köklər, xüsusilə, erkən inkişaf mərhələlərindən sonrakı mərhələlərdə digər köklərlə rəqabət aparacaqdır (Durand, Mainson, Porcheron, Maurousset, Lemoine, Pourtau, 2018: 587-611). Kökün uzanması birbaşa karbon istehsalından asılıdır, çünki yüksək fotosintetik aktivlik şəraitində kök uzanması və budaqlanması artır. Mühitdə yüksək saxaroza konsentrasiyası yüksək foton axını sıxlığı ilə bitkiyə birbaşa təsir edir (Freixes, Thibaud, Tardieu, Muller, 2002: 1357-1366).

Düzgün becərilmənin aparılmaması, torpağa aqrotexniki tədbirlərin zamanında tətbiq edilməməsi, gübrələmənin lazımi miqdarda və lazımi zamanda verilməməsi kənd təsərrüfatı məhsullarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin aşağı olmasına gətirib çıxarır. Buna sadəcə abiotik amillər təsir etmir. Biotik amillərin təsiri ilə də bitkilərin qida elementlərini torpaqdan asan mənimsəməsi çətinləşir. Torpaqda olan qida elementlərin antoqonistik təsiri nəticəsində bir qida elementinin həddindən artıq istifadəsi digərlərinin torpaqdakı mövcudluğuna və bitkilər tərəfindən alınma bilməsinə ciddi problem yaradır. Buna səbəb torpaq yaranma süxurlarının tərkibi, torpağın əsas tərkib hissəsi olan gilin hansı tərkibdə olması, torpağın pH (potensial hidrogen) göstəricisinin aşağı və yuxarı olması, illik düşən yağıntının miqdarı və bir çox amili misal göstərmək olar. Ancaq torpaqdakı qida elementlərinin taleyini ən çox torpaq pH göstəricisi təyin edir. Turş torpaqlarda Al, Mn və Fe kimi elementlərin toksik təsiri etmələri ilə əlavə K, Ca, Mg, P və Mo kimi elementlərin çatışmazlığı yaranır. Torpaqdakı pH-ın yüksək olması nəticəsində P, Fe, Zn, B elementlərinin mövcudluğu mənimsənilə bilən formadan mənimsənilə bilməyən formaya keçir (məs: Fe²⁺ formadan Fe³⁺ forması). Torpaqda pH 7-mövcudluğdan yuxarı olduqda Fosfor elementi bitkilər tərəfindən istifadə edilə bilən P₂O₅ formasından CaPO₄ -a çevrilməsi nəticəsində kütlər şəklində toplanır. Buna da səbəb yüksək pH-lı torpaqlarda qida elementləri Ca elementi ilə bağlanaraq birləşmə əmələ gətirməsidir (Fox, Datta, Wang, 1965: 595-603). Torpağın pH-nın aşağı olması da fosforun mövcudluğuna ciddi mənada mənfəət təsir edir. Yəni 5,5-dən aşağı olduqda fosfor bu dəfə Al (aluminium) elementi ilə reaksiyaya girərək CaAlPO₄ formasına çevrilir. Fosfor kimi torpaqdakı dəmirində mövcudluğuna pH-ın təsiri yüksəkdir. Torpaqda dəmirin mövcudluğunu torpağın rəngi ilə də göstərmək olar. Torpaqda dəmir iki oksid formasındadırsa torpağın rəngi qaradan şabalıdı rəngə dəyişir. Əgər torpaqdakı dəmir 3 oksid formasındadırsa torpağın rəngi qırmızı rəngə çalır. Məhz burdan nəticə kimi göstərə bilərik ki, torpağın rənginin qaradan qırmızıya dəyişməsi torpaqda olan dəmirin bitkilər tərəfindən alınmasında çətinlik yaradır.

Metodlar

Məqalədə torpaq analizlərinin qiymətləndirilməsi aşağıdakı metodlarla təyin edilmişdir. Ölçülmüş pH dəyərləri cədvəl 1-də göstəriləyi kimi təsnif edilir (Saatçı, Tuncay, Altınbaş, Akıncı, 1983).

Cədvəl 1.

Torpaq pH-nın qiymətləndirilməsi

pH	Qiymətləndirmə
<4.5	Həddindən artıq turş
4.5-5.6	Çox güclü turş
5.1-5.5	Güclü turş
5.6-6.0	Orta dərəcəli turş
6.1-6.5	Yüngül turş
6.6-7.3	Neytral
7.4-7.8	Az qələvi
7.9-8.4	Orta qələvi
8.5-9.0	Güclü qələvi
9 >	Çox güclü qələvi

Torpaqların duz tərkibi kondaktivit cihazı ilə suyla doymuş torpaqda elektrik keçiriciliyi ölçülməsi yolu ilə hesablanmışdır (Anonymous, 1982), ümumi duz faizi və elektrik keçiriciliyi cədvəl 2 də verildiyi kimi qiymətləndirilir (Bernstein, 1970; Verhoeven, 1979).

Cədvəl 2.

Torpağın duzluluğunun qiymətləndirilməsi

Duzluluq, (EC.mmhos. Superscript cm-1, 25°)	Ümumi duz, %	Bitki və məhsuldarlığın vəziyyəti
0-4	0-2	0.05-0.1
	2-4	
4-8	5-0.2	0.1-0.2
8-16		0.2-0.4
>16		0.4-0.8
		> 0.8

Torpaqların %-lə humus tərkibi Walkley-Black metodu ilə cədvəl 3 də qiymətləndirilmişdir (Jackson, 1960).

Cədvəl 3.

Torpaqdakı humusun qiymətləndirilməsi

Humus, %	Qiymətləndirmə
< 1.0	Çox az
1.0 – 2.0	Az
2.0 – 3.0	Orta
3.0 – 4.0	Yaxşı
> 4.0	Yüksək

Torpaq nümunələrinin CaCO₃ tərkibi Scheibler kalsimetri ilə ölçülmüş və nəticələr % CaCO₃ olaraq cədvəl 4-də verilmişdir (Çağlar 1949; Evliya 1964).

Cədvəl 4.

Torpaqda olan karbonatlığın qiymətləndirilməsi

Karbonatlığın miqdarı	Karbonatlığın yayılması
< 1.0	Çox az
1.0 – 5.0	Az
5.0 – 15.0	Orta
15.0 – 25.0	Yüksək
> 25.0	Çox yüksək

Torpaqda olan ümumi azotun analizi Kjeldahl metodu ilə Kjeldahl cihazında aparılmışdır. Metod Bremner (1965) tərəfindən verilmişdir. Qiymətləndirilmə 5-ci cədvələ əsasən aparılmışdır (14,15).

Cədvəl 5.

Torpaqda olan azotun qiymətləndirilməsi

Ümumi azot	Qiymətləndirmə
<0.05	Çox az
0.051-0.150	Az
0.151-0.250	Orta
0.251-0.500	Yüksək
>0.501	Çox yüksək

Torpaqda bitkilər tərəfindən mənimsənilə bilən fosforun miqdarı spektrofotometrə analiz edilmişdir. Analizin nəticələri cədvəl 6-da göstərilmişdir (Olsen and Dean, 1965: 1035-1049).

Cədvəl 6.

Torpaqda olan fosforun qiymətləndirilməsi

Mənimsənilə bilən P ₂ O ₅ kq/1000 m ²	Qiymətləndirmə
< 4.00	Çox az
4.00 – 12.00	Orta
> 12.00	Yüksək

Amonyum Asetat metodu ilə bitkilər tərəfindən alına bilən kaliumun miqdarı (Richards, 1954) tərəfindən təyin olunmuşdur. 7-ci cədvəldə isə (Pizer, 1967) tərəfindən verilən dərəcə ilə qiymətləndirilmişdir.

Cədvəl 7.

Torpaqda olan kaliumun qiymətləndirilməsi

Mənimənilə bilən K ₂ O kq/1000m	Qiymətləndirilməsi
< 30	Çox az
31 – 45	az
46 – 60	orta
61 – 75	Yaxşı
76 – 95	Yüksək
> 95	Çox yüksək

Eksperimental hissə: Naxçıvan torpaqlarında ən böyük problemlərdən biri də torpaqların qidalılıq dəyərinin qeyri-stabil paylanmasıdır. Naxçıvanın iqlim şəraitində günəşli saatların miqdarının 2400-2600 olması bitkilərin ehtiyac duyduğu tam işıqlanmanı ödəyir və bitki köklərinin inkişafına stimül şərait yaradır. Bu göstəriciləri nəzərə alaraq Muxtar Respublika ərazisinin (Naxçıvan şəhəri və Babək rayonu) torpaqlarında tədqiqat işləri apararaq qidalılıq dəyərinin öyrənilməsi üçün analizlər aparılmışdır. Belə ki, yaşayış məntəqələrindən torpaq nümunələri 0-30 sm dərinlikdən (V formalı qazılaraq) götürülərək Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Laboratoriyalar mərkəzində analiz olunmuşdur. Standart torpaq nümunələrinin kimyəvi tərkibinin analizlərinin nəticələrinə əsasən Muxtar Respublikanın torpaqlarında aparılan tədqiqatlar analiz olunduqdan sonra yuxarıdakı cədvəllərlə müqayisəli xarakteristikası aparılmışdır. Nəticələr aşağıdakı cədvəllərdə göstərilmişdir.

Cədvəl 8.

Naxçıvan şəhəri və ətraf kəndlərinin torpaq analizi

Analizin adı	Nəticə	Ölçü vahidi	Qiymətləndirmə	Analiz metodu
pH	7.25	-	Neytral	satrasyon
EC	0,40	mS/cm	Az duzlu	satrasyon
Humus	1.39	%	Zəif	Walkley-Black
Karbonatlıq	7.89	%	Orta dərəcədə	Kalsiometr
Azot	0.11	%	Zəif	Keldal
Fosfor	18.2	ppm	Zəif	Natrium bikarbon
Kalium	173	ppm	Orta	1N Amonium asetat

Naxçıvan şəhəri və ətraf kəndlərinin torpaq analiz nəticələrini təhlil etdikdə aydın olur ki, 1-ci cədvələ əsasən (pH göstəricisi) torpaqları neytral, 2-ci cədvələ əsasən az duzlu, 3-cü cədvələ əsasən az humusludur, 4-cü cədvələ əsasən torpaqda olan karbonatlığın miqdarı orta dərəcədədir ki, bu da torpaqda olan mikro orqanizmlərin fəaliyyətində normal şərait yaradır. Torpaqda bitkilər üçün istifadə edilə bilən makro elementlərin miqdarı 1000 m² -də: azot-4,125; fosfor-3,125; kalium isə 20,76 kq təşkil edir.

Cədvəl 9.

Babək rayonu və kəndləri

Analizin adı	Nəticə	Ölçü vahidi	Qiymətləndirmə	Analiz metodu
pH	7.6	-	Zəif qələvi	satrasyon
EC	0.72	mS/cm	Az duzlu	satrasyon
Humus	1.042	%	Zəif	Walkley-Black
Karbonatlıq	13.97	%	Orta dərəcədə	Kalsiometr
Azot	0.0343	%	Zəif	Keldal
Fosfor	13.32	ppm	Zəif	Natrium bikarbon
Kalium	238	ppm	Yüksək	1N Amonium asetat

Babək rayonu və kəndlərinin torpaq analiz nəticələrini təhlil etdikdə aydın olur ki, 1-ci cədvələ əsasən (pH göstəricisi) torpaqları az qələvi, 2-ci cədvələ əsasən az duzlu, 3-cü cədvələ əsasən az humusludur, 4-cü cədvələ əsasən torpaqda olan karbonatlığın miqdarı orta dərəcədədir ki, bu da torpaqda olan mikro orqanizmlərin fəaliyyətində normal şərait yaradır. Torpaqda bitkilər üçün istifadə edilə bilən makro elementlərin miqdarı 1000 m² -də: azot-2,572, fosfor-2,287, kalium isə 28,56 kq təşkil edir.

Nəticə

Naxçıvan şəhəri və Babək rayonu torpaqlarında aparılan torpaq analizinin nəticələrinə əsasən torpağın kimyəvi tərkibi pH və duzluluq baxımından əlverişli qəbul edilərək bitkilərin vegetasiya müddəti ərzində inkişafına ciddi təsir etmir. Makro elementlərdən K və Ca elementi çıxmaqla fosfor və azot çatışmazlığı özünü göstərmişdir. Bu elementlərin çatışmazlığı bitkinin məhsuldarlığına və keyfiyyət göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Daha yüksək və daha keyfiyyətli məhsuldarlıq üçün bitkinin ehtiyac duyduğu miqdar və torpaqda mövcud olan miqdar nəzərə alınmaqla mineral gübrələmənin aparılması vacibdir. Naxçıvan şəhərinin torpaqlarında Babək rayonunun torpaqlarına nəzərən bitkilər tərəfindən mənimsənilə bilən azotun miqdarı 37,7%, fosforun miqdarı 26,9% çox, kaliumun miqdarı isə 28 % azdır. Nəzərə alsaq ki, Naxçıvan şəhəri və Babək rayonu torpaqları altında becərilən bitkilər üçün kaliumun miqdarı yetərli miqdarda, azot və fosforun miqdarı isə azdır, bu halda nəticə etibarilə becərilən bitkinin tələbinə uyğun olaraq azot və fosfor gübrəsinin lazımı miqdarda verilməsi tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, Q. (2007). Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı: Elm, s.383.
2. Abbas, Z., Kharrat, M., Delavault, P., Chaïbi, W., Simier, P. (2011). (Ainsworth və Bush). Nitrogen and carbon relationships between the parasitic weed *Orobanche foetida* and susceptible and tolerant faba bean lines. *Plant Physiology and Biochemistry* 47, p.153-159.
3. Patrick, J. (2013) Does Don Fisher's high-pressure manifold model account for phloem transport and resource partitioning? *Front Plant Sci* 4: 184 p.
4. Durand, M., Mainson, Porcheron, D., B., Maurousset, Lemoine, L., Pourtau, R.N. (2018). *Arabidopsis thaliana* - Carbon source-sink relationship in *Arabidopsis thaliana*: the role of sucrose transporters. *Planta*. Mart; 247 (3): p.587-611.
5. Freixes, S., Thibaud, M.C., Tardieu, F., Muller, B. (2002). Root elongation and branching is related to local hexose concentration in *Arabidopsis thaliana* seedlings. *Plant Cell & Environment* 25: p.1357-1366.
6. Fox, R.L., Datta, S.K., Wang, I.M. (1965). Phosphorus and Aluminum Uptake by Plants From Lotosols in Relation to Liming Trans, gth InL Congr. Soil Sci., 4, p.595-603.
7. Saatçı, F., Tuncay, H., Altınbaş, Ü., Akıncı, M.Ç. (1983). Toprak ve su analiz yöntemleri. E.Ü. Zir. Fak. Teksir No: 18-II. Bornova.

8. Anonymous. (1982). Methods of soil analysis Ed.: A.L. Page. Number 9. Part II. Madison, Wisconsin. USA.
9. Bernstein, L. (1970). Salt tolerance of plants. Agri. Information Bull. 283. USDA.
10. Verhoeven, B. (1979). Salty soils. Drainage principles and applications. Introductory subjects. Publication 16-Vol. I. International Ins. For Land Reclamation and Improvement ILRI. Wageningen. The Netherlands.
11. Jackson, M.L. (1960). Soil chemical analysis, Prentice- Hall, Inc. Englewood, Cliffs NJ.
12. Çağlar, K.Ö. (1949). Toprak bilgisi. A.Ü. yayın no: 10.
13. Evliya, H. (1964). Kültür bitkilerinin beslenmesi. A.Ü. Zir. Fak. Yayınları. Sayı 36.
14. https://arastirma.tarimorman.gov.tr/ktae/Belgeler/BGT/Toprak_Analizleri_ve_Yorumlanmasi.pdf
15. <https://doi.org/10.2134/agronmonogr9.2.c32>
16. Olsen, S.R. and Dean, L.A. (1965). Phosphorus. Ed.: C.A. Black. In: Methods of soil analysis, Part II. American society of agronomy Inc. Publisher Madison. Wisconsin. USA. p.1035- 1049.
17. Richards, L.A. (1954). Diagnosis and improvements saline and alkali soils. U.S. Dept. Agr. Handbook 60.
18. Pizer, N.H. (1967). Some advisory aspects, soil potassium and magnesium. Tech. Bull. No: 14: 184 p.

Göndərilib: 29.10.2023

Qəbul edilib: 16.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/47-51>**Rasmiyya Karimova**

Azerbaijan State Agrarian University

kerimova.resmiyye@list.ru

Leyla Abbasova

Azerbaijan State Agrarian University

abbasova0915@mail.ru

REPRESENTATIVES AND BIOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE GENUS GYRKBUGUM. (POLYGONACEAE)

Abstract

In the article, we have investigated the distribution of the family *Polygonaceae*, the chemical composition of the plant and its medical importance. We built our work by collecting plants in Dashkasan, Goygol, Samukh in spring and summer, focusing on many representatives of the family. We also studied the presence of flavinoids, glucosides, organic acids, astringents and other physiologically active substances in the representatives of the family under laboratory conditions.

The fact that the inoculating substances of plants such as sedge and others are rich in vitamins and organic acids increases the interest in the plant. By the way, it should be noted that triflavone glycoside derived from quercetin was identified in the representatives of the family. They consist of quercetin, huperozud and avicu. Different types contain up to 3% inoculants and up to 1% silicic acid. The richness of the chemical composition of the horsetail plant, the hemostatic property of the avicular preparation, make the richness of the plant a confirms it more and increases the interest in it. The distribution, chemical composition, and medicinal value of the plants of the genus *Rumex* L, *Subiberi* - *Polygonum hydropiper* L, and *Millet* - *Polygonum aviculare* were investigated and compared. We also determined the presence of antiglucosides in the studied plant materials by dye reactions. For this purpose, we determined the transformation of the material into a cranberry-red color by adding a weak solution of potassium base to the 2% aqueous solution prepared from the collected plant material. With this method, we discovered the presence of anthraquicosides in the plant material we collected from the *Polygonaceae* family.

Keywords: *anthraglucosides, filovinoïd, kaempferol, quercetin, myricetin, hyperin, rutin, anthocyanin*

Rəsmiyyə Kərimova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

kerimova.resmiyye@list.ru

Leyla Abbasova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

abbasova0915@mail.ru

Qırxbuğumkimilər (*Polygonaceae*) fəsiləsinin nümayəndələri və bioloji xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə *Polygonaceae* fəsiləsinin yayılmasını, bitkinin kimyəvi tərkibi və tibbi əhəmiyyətini araşdırmışıq. Fəsilənin bir çox nümayəndəsi üzərində dayanaraq Daşkəsən, Göygöl, Samux ərazisində yaz və yay aylarında bitkilərin toplanmasını apararaq işimizi qurmuşuq. Laboratoriya şəraitində fəsiləyə aid olan nümayəndələrdə flavinoidlər, qlükozidlər, orqanik turşular, büzüsdürücü maddələr və digər fizioloji aktiv maddələrin olmasını tədqiq etdik.

Qırxbuğum, əvəlik və sairə kimi bitkilərin aşı maddələri vitaminlərlə, üzvi turşularla zəngin olması bitkiyə olan marağı artırır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, fəsilənin

nümayəndələrində kversetin törəməli triflavon qlikozidi müəyyən edilmişdir. Bunlar kversetin, huperozud və avikularından ibarətdir. Müxtəlif növlərdə 3 %-ə qədər aşı maddəsi və 1%-ə qədər silikat turşusu var. Qırxbuğum bitkisinin kimyəvi tərkibinin zəngin olması, alınan avicuların preparatının qankəsici xüsusiyyəti bitkinin zənginliyini bir daha təsdiq edir və ona olan marağı daha da artırır. Fəsilənin nümayəndələrindən əvəlik – Rumex L, subibəri – Polyqanum hydropiper L, qırxbuğum – Polyqonum aviculare bitkilərinin yayılması, kimyəvi tərkibi, müalicəvi dərman kimi əhəmiyyəti araşdırılaraq müqayisələr aparılmışdır. Tədqiq edilən bitki materiallarında antiqlükozidlərin olmasını da boyayıcı reaksiyalarla müəyyən etdik. Bunun üçün topladığımız bitki materialından hazırlanmış 2 %-li sulu bişirmə üzərinə kalium əsasının zəif məhlulundan əlavə edərək, materialın zoğalı-qırmızı rəngə çevrilməsini təyin etdik. Polyqonaseae fəsiləsindən topladığımız bitki materialında antraqlükozidlərin olduğunu da bu üsulla aşkarladıq.

Açar sözlər: *antraqlükozidlər, filovinoid, kempferol, kversetin, mirisetin, hiperin, rutin, antosian*

Introduction

In the territory of Azerbaijan, the diversity of climate types, fertile soil, abundant water resources, hot sun rays have created favorable conditions for the development of many medicinal plants. Polygonum aviculare L, Rumex, widespread in the territory of our republic, is widely used both as a valuable medicinal plant and as a food sourced by the local population (Gasimov, Gadirova, 2009: 53). The sedge plant has been widespread since ancient times. In the Karabakh zone of Azerbaijan, this plant is called "yolotu" by the local population and has been widely used for centuries. The newly developed green part of the plant was collected throughout the season starting from spring and used in everyday life for the purpose of treatment as food, dye and medicine.

As a result of the research conducted in the territory of Azerbaijan, 27 species of the family, and about 40 species in the Caucasus, were discovered. The plant is a xerophilous plant, mainly found on stony slopes, roadsides, moist ditches and other places. In the flora of the world, about 150 species of plants inhabit different climates and areas (Damirov, Prilipko, Shukyurov, Kerimov, 1983: 253). Polygonum is a perennial plant. The trunk consists of sparsely hairy, creeping, bare, short branches. The well-developed stem of the plant consists of short branches, ovate, lanceolate or oblong leaves. Leaves are 5-13 cm long and 1-5 cm wide (Gurbanov, 2009: 182-184). The flowers are white, broom-like. The aerial part contains 5-38% inoculant, filovonoids kaempferol, quercetin, myricetin, hyperin, rutin, 0.1% alkaloid in the stem part of the plant, up to 34-36% inoculant, 1.5-1.7% kaempferol, quercetin and so on. Its green leaves are rich in sorrel acid, carotene, essential oils, vitamin C (mostly during flowering) and anthocyanins (Damirov, Shukurov, 1990: 119).

Infusion and extracts from the roots and rhizomes of the plant are widely used as an astringent in the treatment of stomach ulcers, nervous system, and arteriosclerosis (Maclumov, 2015: 222-225). In ancient sources, it is reported that the pounded mass of the plant was used in the treatment of various tumors. The aerial part of the sedge plant is collected before flowering and used as wet and dried food. In addition, it is considered a fodder plant for domestic birds (Damirov, Shukurov, 1990: 119).

Figure 1. Polygonum aviculare L.

During the research, we discovered that *Polygonum aviculare* L. is more dominant in Dashkasan, Samukh and Goygol regions. The roots of the plant are also used to obtain natural blue color. *Polygonum weyrichii* Fr, which belongs to the family Polygonaceae. The Schmidt species is also found in these areas, albeit very rarely. The plant is a perennial forage plant. The green mass of this plant contains a lot of ascorbic acid, (40-200 mg%) rutin, carotene (19-25 mg%), folic acid, trace elements. 4-5 kg of N, 0.9-10 kg of P₂O₅, K₂O and 1.9-2.3 kg of Ca O are obtained from 1 ton of green mass. In Belarus and the Baltic countries, it is cultivated to obtain silage in animal husbandry. *Polygonum Weyrichii* Fr. Silage purchased from Schmidt contains 15-16 feed units per 100 kg. One feed unit contains 150 g of digestible protein. Due to this indicator, it is considered a valuable fodder plant (Atlas of medicinal plants of the USSR, 1962: 237.)

Figure 2. *Polygonum weyrichii* Fr. Schmidt

Fenugreek is widely distributed in the wild in many countries of the world and is widely used in folk medicine. It is widely used mainly for stomach and duodenal ulcers, dysentery, gall bladder, liver, pulmonary tuberculosis, tumors, gout, babocilla, bleeding (Aliyev, Huseynov, Gurbanov, Taghiyev, 2016). Plants are a source of treatment. Ganja: Science, p.88). Antioxidant, anthelmintic, diuretic, antipyretic, improves digestion, astringent, vasodilator, has a strong effect against inflammatory processes. It has a positive effect for the treatment of people with high blood pressure. (Learning, Kudryashov, 2005: 240).

The other species of the genus is *Rumex acetosa* – the common weed plant. 30-100 cm high, growing in mountainous and foothill zones. is a large, rhizome herb. It is a juicy plant with a unique taste. 17 species are spread in Azerbaijan. This plant, which spreads wildly in Daskasan, Gadabey zone, is used in large quantities by the local population as a food and fodder plant. The leaves and stems of the plant are very rich in chemical composition. 78-90% water, 2.73% nitrogen content, 0.4-1.43% sugar, 0.87% sucrose, 1.43% ash content were found in the composition of Avalik leaf. The leaves are dried and used in the winter season (Damirov, Shukurov, 1990: 119).

Dried leaves contain 27-30% protein, and stems contain 18-20% protein. In addition, fruit acids such as apple, lemon and others are predominant.

Table 1. Amount of vaccine, vitamin C and essential oils in representatives of Polygonoseae family.

Name plant	vitaminin quantity% - C	essential oil- %	Acci ne - %
Roadweed – Polygonum aviculare L.	120	-----	7 - 19%
Rumex crispus - Rumex crispus	190	0,4	11 – 30 %
Horse ownership	193	0,5	8,25-30%
Ordinary property	178	0,2	3,77-5%
Alpine descent	175	0,2	4,5-13%

The leaves are rich in ascorbic acid (10.34 mg% per 100 mg plant). Flavinoids are predominant in its stems. Its branches and leaves contain rutin, hyperin, quercetin, and cyanide are collected in the fruit and flower pods (Damirov, Prilipko, Shukyurov, Kerimov, 1983: 253). The amount of substances varies in the species of Fasila distributed in the territory of Azerbaijan: 2 mg % Fe, 0.7 mg % Cu, 0.12 mg F, 8 mg % Mn, 1.6 % Zn, 0.20 mg % Mo, 36 mg % Mg, 140 mg % Na, 579 mg K trace elements.

Conclusion

Although medical science and pharmacology have developed strongly in modern times, the demand for natural medicinal preparations obtained from plants still remains. However, it is admirable that in recent years, cases of medicinal plants being collected and used by the local population are often observed. Taking into account this relevance, we also conducted a study on several species of the family of centipedes distributed in Ganja and nearby areas, their chemical composition and other characteristics. We determined that the chemical composition of plants is primarily influenced by environmental factors. Also, the type and composition of the soil affects the chemical composition of reserve nutrients in different species of the sorghum family. For example, Polygonum aviculare L. is rich in avicularin glucoside, citric acid, vitamin K, carotene (39 mg %), immunizing agent in its chemical composition, flavinoids in its flowers, and antirachinonin in its roots, it differs from other species of the family.

We determined the presence of antiglucosides in the studied plant material by dye reactions. For this purpose, adding a weak solution of potassium base to the 2% aqueous solution prepared from the collected plant material, we determined that the material will turn cranberry-red. With this method, we discovered the presence of anthraglucosides in the plant material we collected from the Polygonaceae family.

As a result of literature data and field studies, we have come to the conclusion that the representatives of the family are of great importance as chemical composition, food and fodder plants.

References

1. Gasimov, M., Gadirova, G. (2009). Useful plant resources of Azerbaijan. p.53.
2. Damirov, İ. A., Prilipko, L. İ., Shukyurov, C.Z., Kerimov, Yu.B. (1983). Medicinal plants of Azerbaijan. Baku, p.253.
3. Gurbanov, E. (2009). Systematics of higher plants. pp.182-184.

4. Damirov, I. A., Shukurov, C.Z. (1990). Medicinal importance of fruit and vegetable plants of Azerbaijan. p.119.
5. Maclumov, F. (2015). Medicinal plants and their use. Baku, pp.222-225.
6. Atlas of medicinal plants of the USSR. (1962). M, lit. p.237.
7. Aliyev, F.Y., Huseynov, R.I., Gurbanov, G.B., Taghiyev, R.M. (2016). Plants are a source of treatment. Ganja: Science, p.88.
8. Learning, A.P., Kudryashov, M.A. (2005). Hydrobotany: Coastal-water vegetation .M. Academy Publishing Center, 240 p.

Göndərilib: 05.11.2023

Qəbul edilib: 15.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/52-55>

Türkan İsmayilli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

İNGİLİSDİLLİ REKLAM MƏTNLƏRİNDƏ CİNASLARIN İSTİFADƏSİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Son zamanlarda cinaslar bir çox aspektdən analiz edilir. Hər bir araşdırma digəri üçün faydalı ola bilər. Məqalədə insanların ingilisdilli reklamlarda cinası necə başa düşməsi, cinasın lingvistik xüsusiyyətləri, cinasların reklam mətnlərində istifadəsi zamanı ortaya çıxan tərcümə çətinlikləri və s. məsələlər tədqiq edilməyə çalışılır. Həmçinin, məqalədə ingilisdilli mətnlərdə cinasların işlənməsinə dair nümunələr də göstərilmiş, lingvistik aspektdən izah edilmişdir.

Açar sözlər: cinas, reklam, homofon, üslubi vasitələr

Turkan Ismaili
Nakhchivan State University
PhD in Philology
ismayilliturkanmehrac@gmail.com

Linguistic characteristics of the use of pronouns in English advertising texts

Abstract

Recently, pun have been analyzed from different aspects. Each study is beneficial for another one. In the article definitions, linguistic features of pun in advertising texts is explored. Also, translation difficulties of pun is touched upon. In the article about the use of pun in English-language advertisement texts examples are also given and explained from the linguistic aspect.

Keywords: pun, advertisement, rhetorical devices, homophony

Giriş

Reklamların əsas məqsədi, insanları ən qısa zamanda hər hansı məhsulu satın almaq və ya xidmətdən istifadə etməyə yönləndirməkdir. Buna görə də reklamçılar reklamlarda insanların müəyyən bir məhsul və ya xidmətdən istifadə etmələri üçün müxtəlif lingvistik vasitələrdən yararlanırlar. Fikir versək görərik ki, reklamı canlı və maraqlı etmək məqsədilə, xüsusilə yazılı reklamlarda dilin verdiyi imkanlardan istifadə bacarığı artmaqdadır. İstehlakçıların diqqətini çəkmək üçün xarici dildə (ingilis dilində) olan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Xüsusilə beynəlxalq marka və firmalar uğurlu ola bilmək üçün ingilis dilində olan sözlərdən istifadəyə çox yer verirlər. Bunun səbəbi reklamın göstərildiyi ölkədə danışılan dilin rəsmi dildən fərqli səslənməsi, onların istehlakçılar tərəfindən asanlıqla eşidilməsi və yadda qalmasıdır. Reklam sloqanlarının diqqət çəkən ola bilməsi üçün çoxlu söz sənətindən, kəlmə oyunları və məcazlardan yararlandığını tez-tez müşahidə etmək olar. Üslubi vasitələr insanları inandırmaqda effektiv rol oynayır. Bu xüsusiyyətinə görə üslubi vasitələr reklamçılığın ayrılmaz bir hissəsidir. İngilis dilli reklamlarda hiperbola, epitet, metafora, inversiya kimi üslubi vasitələrdən istifadə edilir. Bunlardan biri də cinasdır.

Əsas hissə. Söz Oyunları (Cinas) (pun - wordplay), sözün mənə düzülüşünə deyil, daha çox forma, deyiliş tərzini və yazı ilə əlaqəli xüsusiyyətləri diqqətə alaraq həyata keçirən bir söz sənətidir. Goddard bu sənəti, bir sözün birdən çox mənaya gəlməsi (polysemy), ya da ayrı mənələrə gələn səsləşən kəlmələrin (homophony) istifadəsilə edilən söz oyunu olaraq izah edir (Sperber, Wilson, 2006). Cromptona görə söz oyunları kimi mizahla əlaqəli söz oyunları, qaynağın güvənliyini

artırmaqda və reklam ilə izləyicisi arasında sosial bağı qurmaqda çox əhəmiyyətlidir. Hədəf kütlə, reklamçının əyləncəli olduğunu düşünsə, reklama qarşı olan güvənsizliyini asanlıqla aradan qaldıra bilər. Bununla söz oyunlarını istifadə edərək güldürmək əsas reklamçılıq strategiyalarından biridir. Məhsulun adı ilə əlaqələndirilərək istifadəsi, cinasın reklamda ən çox istifadə edilən üsuludur. Məsələn, Coca Cola Light kolalı içki markasının sloganının “Reflect your light” adlı sloqanı buna misal ola bilər (Hempelman, Tristan, 2017: 95-108). Cinas sıxılmış izləyicilərin diqqətini çəkməkdə və reklamçının imicini yaratmaqda təsirli vasitədir.

Cinasın tərcüməsinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bir dildə homofon sözlər böyük ehtimalla başqa bir dildə fərqli səslənəcəyinə görə tərcümə zamanı cinasa xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Gillian Dyerə görə: “Reklam, məhsulu satmağa çalışarkən kultural dəyərlərə, modellərə, dilə diqqət edilməlidir” (Allan, Burridge, 2006). Judith Williamsona görə də reklamlar günümüzdə həyat tərzimizi əks etdirən, formalaşdıran əhəmiyyətli bir kultural vasitələrdən biridir. Reklamın kultural bir məhsul olması və mədəniyyətdən qidalanması mədəniyyət-dil-reklam üçbucağının bağlayıcı halqasıdır (Jeroen, 2011: 180-183). Tərcüməçi cəmiyyətin alışqanlıqlarına, həssaslığına bələd olmalıdır. Ona görə də tərcüməçi mədəniyyətlərarası fərqləri nəzərə alaraq reklam mətninin tərcüməsi zamanı hansı dəyişikliklərin uyğun olacağına özü qərar verməlidir. Tərcüməçinin məqsədi eyni orijinal reklam mətnində olduğu kimi eşidildiyində məmnuniyyət verəcək və asan xatırlanacaq bir mətn hazırlamaq olmalıdır. Yəni hərfi tərcümə hər zaman doğru seçim olmaya bilər. Çünki tərcüməçi həmin reklamın manipulyasiya edici tərəflərini tərcüməyə uğurlu bir şəkildə daşmalıdır. Müxtəlif dillərin dil quruluşu, söz quruluşu fərqli olduğu üçün, əlbəttə, orijinalına uyğun bir tərcümə olmayacaq. Bu zaman tərcüməçi yenilikçi bir yol tapmalı, mənbə mətdəki eyni dil vasitələrini istifadə etmədən ustalıqla çatdırma bilməlidir. Müasir iqtisadi cəmiyyətin mühüm məhsulu reklamlar tamaşaçıların böyük marağını çəkmişdir (Ullmann, 1962). Xüsusi linqvistik performansla sahib olan sloqanın özünəxas stili və xüsusiyyətləri vardır. İngilis dilli reklamlarda çoxlu üslubi vasitələr işlənir ki, bunlardan biri də cinasdır. Reklamlarda cinasların düzgün istifadə edilməsi iqtisadi gəlirlər gətirir və reklamçıları irəli aparır.

Cinas və onun linqvistik xüsusiyyətləri. Cinas qısa və konkret, zəngindir və reklamların xüsusiyyətləri ilə uzlaşırlar. İngilis dilində olan reklamlarda cinasların araşdırılmasının böyük nəzəri və praktiki əhəmiyyəti vardır. Praktiki cəhətdən əhəmiyyəti ingilis dilində reklamlarda cinasın şərhinə işıq salıb, insanların cinası yaxşı başa düşməsinə səbəb olur. Marketoloqlar cinaslardan doğru istifadə etməklə kütlənin alış-veriş istəyini artırır (Debra). Mcquarrin və Mick cinasın reklamlardan istifadə edilməsini müzakirə etmiş və onu bir növ söz oyununa bənzətmişlər (Al Jared, Abdullah, 2017: 64-79). Onlar təklif edirlər ki, cinas sadəcə populyar bir üslubi vasitə deyil, həm də çətin və mürəkkəbdir. Redfers isə düşünür ki, cinas reklamların ekonomik yoludur (Jeroen, 2011: 180-183). Onun reklamlarda tətbiq edilməsi sözləri və cümlələri qısaldaraq reklamlar üçün ən önəmli olan yerə qənaət edir. Beləliklə, bu üslubi vasitə vaxt və əməyə də qənaət etmiş olur. Reklamçılar bilərək cinasın bütün xüsusiyyətlərindən istifadə edirlər. Onlar kütlə üçün bu maraqlı söz oyununun iki və daha artıq ifadəsindən yararlanırlar.

Oksford ingilis dili lüğətinə görə cinas sözün elə bir yolla işlədilməsidir ki, iki və ya daha çox məna və ya müxtəlif konnotasiyalar, yaxud da iki və ya daha çox eyni və ya bənzər səslər müxtəlif mənalarda işlədilərək yumor effekti yaradır. Cinas sözlər və cümlələr arasında eyni tələffüzü, fərqli mənaları olan homofon effekti yaradır. Burada sözlər birbaşa məna ifadə eləmədiyi üçün onun istifadəsi bir az da ağıl itiliyi tələb eləyir. Cinasın özünəxas xüsusiyyətlərindən biri də onun ikili kontekstidir. Cinas reklamlara yaxşı əlavələr verərək, rəngarənglik qatır. Məlumat, diqqət, maraq, yaddaş effekti reklamın keyfiyyətlərinin əks etdirir. Burada sözlər iki və ya daha çox koqnitiv konnotasiyalara malik ola bilər (Murphy, Lynne, 2010). Cinasın tərcüməsi ona görə çətin ki, onu hədəf dilə çevirəndə mütləq doğru ekvivalent tapmaq lazımdır. Ona görə ki, bu zaman mədəniyyətlərarası kultural fərqliliklər nəzərə alınmalıdır. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, yumorları tərcümə edəndə təbii ki, reklamın yumor olan tərəfini doğru çatdırmaq lazımdır. Reklamçılıq həm də kultural mübadilədir.

Cinasın təsnifatı. Homofon cinas. Burada iki sözün eyni və ya bənzər tələffüzü və hərflənməsi olsa da, fərqli mənaları vardır. Bu tipli homofonik cinaslar reklamları daha yumoristik etdiyi üçün çox istifadə edilir. Məsələn, ingilis dilində “OIC-Oh, I see – (Aman, mən görürəm!) kimi bir reklam məşhur gözlük markasının reklamıdır. Bu cür ifadə reklamın görünüş və səs effektlərini gücləndirir (Debra).

Semantik cinas- Bu isə o deməkdir ki, sözün çoxlu mənaları ola bilər və ya eyni tələffüzə malik olan sözlərin müxtəlif polisemantik mənaları vardır. “A good deal with us means a good deal to you (bizimlə yaxşı sövdələşmə sənə də fayda verir)”. Burada ağıllı şəkildə “a good deal” ifadəsi keçir. Bu ifadə (a good deal) həm də çoxlu mənasındadır.

Qrammatik cinas – “Ask for More (1 More siqareti daha)”. Bu bir siqaret firmasının reklamıdır. Reklamçılar burada qrammatik cinas işləmişlər. Bu cümlədə More sözünün iki mənası vardır. Zərf kimi ifadə edildikdə Azərbaycan dilində daha çox mənası verir (Sperber, Wilson, 2006). Amma M böyük hərflə yazılan ikinci dəfədə bir növ siqaret markasını təmsil edir (More). Burada reklamçıların göstərmək istədikləri məzmun daha çoxdur. Bununla onlar lazım olan kütlədə dərin maraq oyadırlar.

İdiom cinaslar. İdiomlar da reklamlarda istifadə olunur. İdiomlar ingilisdilli ölkələrin əhval-ruhiyyəsinə yaxın olduğu üçün reklamçılar bundan da yararlanmışlar. “The BERD is in hand”. Bu bir banka aid reklamdır. İngilis dilində “A bird in hand is worth two in the bush (Azərbaycan dilində soğan olsun, nəgd olsun)” adlı idioma uyğun gəlir. Burada da kütləni inandıraraq məzmunla demək istəyirlər ki, bankdan götürdüyünüz kreditlə bütün çətinliklərin öhdəsindən gələcəksiniz.

İngilis dilli reklamlarda cinasların funksiyaları. Cinasin funksiyalarına məlumat təmin etmək də daxildir. Reklamçılar reklamlarda məhsullar və ya xidmətlər, satış yeri və s. haqqında alıcılara məlumat göndərirlər. Cinasin mənası sadə olsa da, mənası zəngindir.

Uğurlu bir reklam diqqət çəkməlidir. Əgər istehlakçılar reklamla maraqlansa, məhsulla da maraqlanmış olurlar. Cinasin mənası bir az qeyri-müəyyənlik olduğuna görə pəzl effekti yaradaraq insanlarda maraq doğurur. İnsanlar üçün vaxt dəyərlidir. İnsanlarda uzun və mürəkkəb reklamlara baxmaq üçün vaxt azdır. Reklamçılar cinasdan istifadə etməklə ilk başda məhsulun irəli çəkilməsi kimi yox, insanın diqqətini çəkmək üçün istifadə edirlər.

“Money does not grow on trees. But it blossoms on our branches” bir ingilis atalar sözüdür. Mənası pulu sel gətirmir deməkdir. Kontekstinə nəzər salsaq, bir bank reklamıdır. Reklamda çatdırılmaq istənilən məna odur ki, müştərinin pulu bizim filiallarda ona yaxşı gəlir gətirər. Cinasin önəmli xüsusiyyətlərindən biri onun ilkin mənasının ədəbi, ikinci mənasının məqsədli olmasıdır. Aşağıda cinasin işlədildiyi ingilisdilli reklam nümunələri izah edilmişdir (Thomas; 10).

1. “When you decide to give her a ring, give us a ring”- “to give someone a ring” means literally, “To give a wedding or engagement ring”, or figuratively, “to telephone”.

(Bu, qızıl mağazasının reklamıdır. “Ring” sözünün ingilis dilində mənalarından biri üzük, digəri zəng etmək mənasındadır, yəni üzük vermək evlənməyə hazırlıq kimi başa düşüldüyünə görə reklamın ehtiva etdiyi məna evlənmək qərarına gəlmisənsə, bizə zəng elə deməkdir)

1. Go up in the world-They go up literally but also raise their economic and perhaps social level.

(Təyyarədə stüardessanın dilindən eşidilə biləcək reklamın ehtiva etdiyi məna iqtisadi və sosial rifahını qaldırmağa kömək edəcək hər hansı firmanın məhsulu və ya xidmətidir)

2. Have you thought about buying our new bed? “Sleep on it” can also mean “think about it”- (Çarpayı firmasının reklamında çatdırılmaq istənilən çarpayının üzərində yatarsansa, onu almaq istəyəcəksən mesajıdır)

3. It’s not worth dying for a drink- “dying for” can also mean “wanting desperately” – (Spirтли içkinin təhlükəli olduğu barədə edilən reklamda “dying for” ümitsizcə istəmək mənasındadır. Yəni, əslində siqaretdən ötrü ölməyə dəyməz).

4. Make a snap decision-“snap” means “immediate” or “photograph”. (Bir fotoaparət reklamında çatdırılan mesaj “onu bir göz qırpımında əldə et”dir)

5. It's good for you, naturally-"naturally" means "of course" or "In a natural way".(Meyvə şirəsi reklamı onun təbii olmasını vurğulamaq istəyir)

6. We'll give you a red carpet treatment-"red-carpet" can mean "special service and welcome". (İngilis dilində bu ifadə "təntənəli qarşılama" mənası verir. Xalça mağazasının reklamıdır).

7. Go by air. It's plain common sense-plane has the same pronunciation as "plain" (hava yolu ilə səyahət reklamıdır. İngilis dilində təyyarə sözünün tələffüzü sadə və rahat sözü ilə eynidir, yəni homofon bir cinas əmələ gəlir)

8. Try our glue once and you will always stick with us- "Stick using our glue" or "remain our loyal customers" (Yapışqan firmasının reklamında isə deyilir ki, bir dəfə məhsulumuzu istifadə etsəniz, ondan asılı olacaq və ondan qopa bilməyəcəksiniz)

9. We'll give you food for thought-"Food for thought" can mean "something worth thinking about" (Burada isə restoran xidmətini verdiyi yeməklərin yoxlamağa dəydiyini mesajında çatdırmaq istəyir.)

Nəticə

Məqalədə ingilisdilli reklam mətnlərində cinaslar tədqiq edilmiş və bir çox nəticələr əldə edilmişdir. Vurğulanır ki, beynəlxalq marka və firmalar uğurlu ola bilmək üçün ingilis dilində olan sözlərdən istifadəyə çox yer verirlər. Bunun səbəbi reklamın göstərildiyi ölkədə danışılan dilin rəsmi dildən fərqli səslənməsi, onların istehlakçılar tərəfindən asanlıqla eşidilməsi və yadda qalmasıdır. Reklam sloqanlarının diqqət çəkən ola bilməsi üçün çoxlu söz sənətindən və cinaslardan istifadə edilir. Cinasin özünəxas xüsusiyyətlərindən biri də onun ikili kontekstidir. Cinas reklamlara yaxşı əlavələr verərək, rəngarənglik qatır. Vurğulanır ki, reklamçılıq kultural mübadilə olduğuna görə tərcümə zamanı mədəniyyətlərarası fərqliliklərə xüsusi diqqət etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Sperber, Wilson. (2006). Relevance: Communication and Cognition Oxford: Blackwell.
2. Hempelmann, C.F., Tristan, M. (2017). Puns: Taxonomy and Phonology. In Salvatore Attardo (ed.), The Routledge Handbook of Language and Humor. New York: Taylor, Francis, pp.95-108.
3. Allan, K., Burrige, K. (2006). Forbidden words: Taboo and the censoring of language. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Jeroen, V. (2011). "Wordplay in translation" in: Yves Gambier and Luc van Doorslaer (eds.) Handbook of Translation Studies. Vol 2. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, pp.180-183.
5. Ullmann, S. (1962). Semantics: An introduction to the science of meaning. Oxford: B. Blackwell
6. Debra, A. (2012). Jokes and the linguistic mind. London, New York: Taylor & Francis.
7. Al Jared, Abdullah, A. (2017). The isotopy-disjunction model. In Salvatore Attardo (ed.), Handbook of language and humor. New York: Routledge, pp.64-79.
8. Murphy, Lynne, M. (2010). Lexical meaning. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Thomas, B.J. Advanced Vocabulary and Idiom. Longman.
10. <https://www3.nhk.or.jp/nhkworld/>

Göndərilib: 16.11.2023

Qəbul edilib: 14.12.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/28/56-60>

Nüşabə Əsədova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
asadova.nushabe@rambler.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ FONOSEMANTİK HADİSƏLƏR

Xülasə

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdəki atalar sözləri və frazeoloji vahidlərdə fonosemantik hadisələrdən bəhs edilir. Burada müxtəlif sistemli dillərdəki antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərinin fonetik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Fonetik fenomen alliterasiya izah olunur. Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən nümunələr müəllifin arqumentlərini sübut etdi. Müqayisə olunan dillərdə oxşar cəhətləri təsvir etmək üçün başqa bir fonetik hadisə assonansdan istifadə edilir. Təkrar başqa bir fonetik hadisədir. Müəllif göstərir ki, təkrar müxtəlif sistemli dillərdə antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərinin ifadəliliyini artırmağa kömək edir. Ritm antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərini daha axıcı və unudulmaz edir. Qafiyə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində antroponimik və toponimik komponentlərin frazeoloji vahidlərində, atalar sözlərində də geniş şəkildə işlənir.

Açar sözlər: *frazeoloji vahid, atalar sözləri, alliterasiya, assonans, ritm, qafiyə, paralelizm, ellipsis, inversiya*

Nushabe Asadova
Azerbaijan Architecture and Construction University
asadova.nushabe@rambler.ru

Phonosemantic phenomena in the proverbs and phraseological units in the languages of different system

Abstract

This article studies the phonosemantic phenomena in the proverbs and phraseological units in the languages of different system. The phonetic features of phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the languages of different system are analyzed. The phonetic phenomenon of alliteration is explained. Examples from the Azerbaijan, English and Russian languages confirmed the author's arguments. Another phonetic phenomenon, assonance, is used to describe the similarities in the compared languages. Repetition is another phonetic phenomenon. The author shows that repetition helps to increase expressiveness the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components in the languages of the different system. Rhythm makes the phraseological units of the anthroponymic and toponymic components more fluent and unforgettable. Rhyme is also widely used in the phraseological units and the proverbs of the anthroponymic and toponymic components in the Azerbaijan, English and Russian languages.

Keywords: *phraseological unit, proverb, alliteration, assonance, rhythm, rhyme, parallelism, ellipsis, inversion*

Giriş

Şifahi xalq ədəbiyyatının, folklorun böyük və nəzərəçarpan bir qolu olan, hər bir xalqın leksikasının zəngin bir qatını təşkil edən atalar sözləri və frazeoloji birləşmələr aid olduğu dildə hazır şəkildə təzahür edir, həmin dilin daşıyıcıları olan xalqın müdrikiyinin, mənəviyyatının, əqidə və məsləkinin simvolu, rəmzi olaraq həyatın ayrı-ayrı səhifələrində yerinə uyğun müvafiq olaraq istifadə edilir. Atalar sözləri qısa aforistik deyim kimi özündə aid olduğu xalqın düşüncə tərzini, həyata baxışını, keçdiyi tarixi yolu, məişətini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini, məşğuliyyətini,

mentalitetini, əmək fəaliyyətini, əxlaqi dəyərlərini, həqiqət anlayışını yığcam və obrazlı şəkildə təqdim edən nəsihətamiz, ibrətamiz güşüncələri, fikirləri bitkin formada əks etdirən “şifahi xalq ədəbiyyatının ən zəngin janrlarından biridir” (Cəfərov, 1982: 116). Frazeoloji birləşmələr də müxtəlif anlayışları daha dolğun, daha ifadəli və lakonik çatdırmaq məqsədilə həm şifahi, həm də yazılı nitqin bütün janrlarında müraciət etdiyimiz nitq vahidləridir.

Yarandığı məkanı, müəllifi, mənşəyi bilinməyən, ancaq müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayaraq fəal şəkildə işləkliyi ilə hər bir xalqın dilini zənginləşdirən canlı, mənalı və obrazlı edən atalar sözlərini hikmətli sözlərdən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına aid olub, mənşəyi bəlli olmayan “predikativ söz birləşməsi səciyyəsi daşıyır” (Bayramov, 1978: 35).

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mənsub olduğu xalqın mentalitetinin, əxlaqi dəyərlərinin, müdrikliyinin ifadəsi olan atalar sözlərinin və frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri və fonetik tərkibi olduqca zəngin, maraqlı və rəngarəngdir. Aid olduğu xalqın milli dəyərlərini, əxlaqını, həyata baxışını əks etdirən bu nümunələrə nəzər saldıqda, onlarda alliterasiya, assonans, paronimizm, ritm, qafiyə, ritorika, paralelizm, söz oyunu kimi üslubi və fonetik hadisələrin şahidi oluruq.

Atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin səslənməsində ən çox rast gəlinən fonetik hadisələr alliterasiya və assonansdır. **Alliterasiya** eyni samitin təkrarı yolu ilə bədii təsiri gücləndirən fonosemantik hadisədir və həm Azərbaycan, həm rus, həm də ingilis dilində olan atalar sözlərində geniş şəkildə müşahidə olunur. “Dəqiq müşahidələr göstərir ki, atalar sözlərində çox səciyyəvi sövüti (fonetik) xüsusiyyətlər vardır. Bu maraqlı xüsusiyyətlərdən alliterasiya, assonans, ritm və s. kimi məsələləri qeyd etmək olar” (Adilov, 2019: 41). “Alliterasiya sabit frazeoloji birləşmələrin (idiom, zərbi-məsəl, atalar sözü və s.) əsas ümumi xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir.” (Məhərrəmli, 2015: 91). ” Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Yüz ölç, bir biç”. Bu atalar sözündə [ç, b] samitlərinin alliterasiyası ilə ifadəlilik yaranır. Bu atalar sözünün rus dilində ekvivalenti olan “Сто раз отмерь, один раз отрежь” [a, т, р] samitləri alliterasiya yaradır. Azərbaycan dilinin şifahi xalq ədəbiyyatından, folklorundan götürdüyümüz digər nümunələrdə də samit səslərin təkrarı ilə ifadəliliyin, təsirliliyin yaranmasının şahidi oluruq. Məsələn:

“Saman sənindir, samanlıq ki sənə deyil” [s, m, n];

“Başına gələn başmaqçı olar” [b, ş];

“Qız qızıl alma, qızı gözdən salma” [q,z,l,m];

“Yaman yeyənin olsun, yaman deyənin olmasın” [y,m,n,s];

“İgid odur atdan düşə, atlana, igid odur, hər əzaba qatlana” [g, d];

“Əqrəbanın əqrəbaya etdiyini əqrəb etməz əqrəbə” [q,r,b].

İngilis dilində: “Rob Peter to pay Paul” [p] (Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin);

When in Rome, do as the Romans do [r, n, m, d];

Carry coals to Newcastle [k, l] (Naxçıvana duzla getmək).

Rus dilində: “Прилетел гусь на Русь- погостит да улетит” [г, с, р, п,];

“Скучно Афонюшке на чужой сторонюшке” [ю, ш, к];

Frazeoloji birləşmələrdə də alliterasiya hadisəsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Hacı ağa Həccə gedib” [h,c];

“Hamı gedər quş gətirər, Şaqqulu bayquş gətirər” [q, ş, g, t, r];

“Mart gözünə barmağım, çıxdı yaza oğlağım” [m,ğ] və s.;

Rus dilində: “Федот, да не тот” [д, т]; “Тог и магог” [г]; “выводить вавилоны” [в]; “Худ Роман, коли пуст карман” [м,н] və s.

Atalar sözlərində ifadəliliyin, melodikliyin yaranmasına, mənanın güclənməsinə təsir edən vasitələrdən biri də **assonans** fonetik hadisəsidir. Assonans hər hansı bir ifadə və ya cümlədə eyni sait səslərin təkrarına deyilir. M.Adilov assonansı və qeyd etdiyimiz fonetik hadisələri atalar sözlərini zərbi-məsəllərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən hesab edir: “Beləliklə, atalar sözləri

məzmunca, mənşəcə olduğu kimi, formal xüsusiyyətlərinə görə də zərbi-məsəllərdən fərqləndirilə bilər. Bu xüsusiyyətlər qısa şəkildə aşağıdakılardır: sintaktik cəhətdən paralelizm (müvazilik) prinsipi; qafiyəli olması, təkrarlar, alliterasiya və assonans, çoxvariantlılıq, müqayisə, antonimiya” (Adilov, 2019: 51). Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Sağlığında kor Fatı, öləndə badamgözlü” [a, o, ö]. Bu nümunədə alliterasiya hadisəsinin də şahidi oluruq, yəni [ğ, d] səslərinin təkrarı alliterasiya yaradır. Aşağıdakı nümunələrdə də maraqlı assonanslar müşahidə olunur:

“Üz döndü, könül döndü” [ü,ö];

“Küsülü qardaş, gəl yükü çataq, küsümüz küsülülükdə” [ü,a];

“Dağ dağa rast gəlməz, adam adama rast gələr” [a, ə];

“Gözəllik ondur, doqquzu dondur” [o,u];

“Torpaq bir verənə min verər, verməyə nə heç nə verməz” [e,ə,i];

“El elə sığar, ev evə sığmaz” [e, ə, ı, a].

İngilis dilində: “as American as apple pie” (əsil amerikalı)

Rus dilində: “Голодному Федоту и репка в охоту” [o, e];

“По бедному Захару всякая щепка бьет” [o, a];

“Век живи, век учись ” [e, и].

Folklor mətnlərində atalar sözləri, tapmacalar, bayatılar, nağıllar, dastanlar, frazeoloji birləşmələr və s. bu kimi nümunələrdə **paronimlər** və **paronimik münasibətlər** də yetərincə araşdırılıb. Lakin atalar sözləri və frazeoloji birləşmələrin fonosemantik hadisələri baxımından aparılan araşdırmalarda dilçilərin fikirləri bir qədər fərqlənir (Əlizadə, 1985: 67).

Fonosemantika dilçilikdə linqvistik işarənin iki tərəfi arasında motivli, qeyri-ənənəvi əlaqəni öyrənən bir istiqamətdir, fəza-zaman perspektivindən öyrənilən dilin səs-vizual (yəni onomatopoeitik və səs-simvolik) sistemi olan linqvistik bir elmdir (6). Fonosemantika fonetikanın (ifadə müstəvisində), semantikanın (məzmun səviyyəsində), leksikologiyanın (bu planların məcmusu üzrə) və psixologiyanın (idrak nəzəriyyəsi) kəsişməsində doğulur və özünü təsdiq edir (7).

Bir çox dilçilər (M.İ.Fomina, O.V.Vişnyakova, E.V.Kuznetsov və b.) paronimlərə dar mənada yanaşıblar. Bu yanaşmada səslənməsinə görə oxşar olan eyniköklü, hətta vurğusu eyni hecaya düşən, eyni nitq hissəsinə aid olan, amma tamam fərqli leksik mənaya malik sözlər paronim adlandırılır (8).

Digər bir qrup dilçilər (A.N.Qvozdev, N.P.Kolesnikov, A.P.Kritenko, Y.S.Stepanov, N.M.Şanski və b.) paronimləri geniş mənada izah edirlər (9). Bura tələffüzü oxşar səslənən bütün sözlər aid edilir. Bu zaman təkcə fonetik cəhətdən yaxın olan eyniköklü sözlər deyil, həm də yaxın səslənməyə malik müxtəlif köklü, müxtəlif mənəli və müxtəlif nitq hissəsinə aid olan, səhvən biri digərinin yerinə işlədilən sözlər – paronomazlar da aid edilir (10).

Həm atalar sözlərində, həm də frazeoloji birləşmələrdə fonosemantik hadisə kimi paronimlər fərqli səviyyələrdə - fonetik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə araşdırılır (Abasquluyev, 1981: 72). Hər bir səviyyədə tələffüz zamanı sözlərdə baş verən alliterasiya, assonans, təkrar və digər fonetik hadisələr maraqlı doğurur. **Fonetik səviyyədə:**

Azərbaycan dilində: “Kələklə gələn küləklə gedər” [ə]: [ü];

Rus dilində: “Каков Дёма, таково и дома” [o]: [o];

Paremioloji vahidlərdə konsonant tipli paronimlər çox geniş yayılıb və bunlar paronim cütlüklərdə konsonant fərqlilikdən ibarətdir. Bu cür paronimlərdə müxtəlif tipli transformasiyalara - əvəzləmə, yerdəyişmə, kəsilmə, artırılma və s. formalara rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

“Balalı ev bazarı, balasız ev məzardı” [b]: [m];

“Hayla gələn, vayla gedər” [h]: [v];

“Başı baş edən - ayaq, ayağı ayaq edən –dayaq” [-]: [d];

“El qapısı həm gec, həm də güc açılar” [e]: [ü];

“Əli aşından da olub, Vəli aşından da” [-]: [v].

Rus dilində:

“Что Машка напряла, то мышка скрала” [a]: [ы];

“С голоду Машке и алашки власть” [ь]: [-];

“У нашего Трошки задрожали ножки” [т]: [-]+ [р];

Morfoloji səviyyədə ayır-ayır nitq hissələri digər nitq hissələri ilə paronimlik münasibətində ola bilərlər. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

“*Zalımın zülmü* yadında qalmaz” (sifət+isim);

“Ağam bir *xatın* aldı, davanı *satın* aldı” (isim+ sifət);

“Az danış, *saz* danış” (say+sifət);

“Elçisi *Gülüm* olanın başına *külüm* olar” (xüs. isim+ üm. İsim);

“Bağa *bağ* deməyiblər, *bağ* deyiblər” (isim+feil).

Rus dilində:

“Два брата с Арбата, а оба *горбаты*” (sifət);

“Хороша Маша, да не *ваши*” (əvəzlik);

“Со всем *Максим*, и Аксинья с ним ” (isim).

Təkrarlar da müqayisə olunan Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin folklorunun ən zəngin qatlarından olan atalar sözlərinin ekspressivliyini gücləndirməyə kömək edir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Həsən keçəl, keçəl Həsən”; “Əlinin papağını Vəlinin başına qoyur, Vəlinin papağını Əlinin”; “Həsən də qəlyan çəkən, Hüseyn də qəlyan çəkən” (eyni şey); Məhəmməd dağa tərəf getməsə, dağ Məhəmmədə tərəf gedər = Məhəmməd dağa sarı getməsə, dağ Məhəmmədə sarı gedər;

İngilis dilində: “If the mountain will not come to Mahomet, Mahomet must go to the mountain” (Abbasov, 2009: 47).

Rus dilində: “Люди с базара, а Назар на базар”;

Atalar sözlərində emosiya, ifadəlilik və axıcılıq yaratmaq məqsədilə işlənən **söz oyunu** hər iki dildə rast gəlinir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Mus-Mus deyənəcən, Mustafa de”; “Əli aşından da oldu, Vəli aşından da”;

İngilis dilində: “Hamlet with Hamlet left out” (məhiyyətsiz bir şey); “Render unto Caesar the things that are Caesar's” (Hər kəsin haqqını özünə qaytarın- Отдай Цезарю то, что принадлежит Цезарю. = Кесарю кесарево.).

Rus dilində: “У Фили были, у Фили пили, Филю ж и побили”

Atalar sözlərində **ritmin** olması, ritmik parçaların yer alması canlı xalq dilinin müdriklik, ibrətamiz ifadələrini axıcı, yaddaqalan edir və onların unudulmaması üçün zəmin yaradır. “Atalar sözlərində ritmik parçalar çox böyük rol oynayır” (Adilov, 2019: 78). Məsələn: Nə yada sirrini ver, nə namərdə bel bağla. “Atalar sözlərində ritmin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ritm xatirinə bəzən sözlərin mənası heç nəzərə alınmır” (Adilov, 2019: 80). Məsələn:

Azərbaycan dilində: “Bir həsirdir, bir Məmmədnəsir” – yoxsulluğa işarədirsə, “Şah Abbasi taxtda görüb, Nadiri qundaqda” ifadəsi uzunömürlülük haqqında deyilib.

İngilis dilində: “Between Scylla and Charybdis” (mifologiya) - (Siciliya və Xaribdoy arasında) - iki od arasında; Jack is no judge of Jill's beauty (məhəbbətin gözü kor olur).

Rus dilində: “Наш брат Исайка - без струн балалайка”.

Azərbaycan və ingilis dillərinin atalar sözlərini nəzərdən keçirəndə bu yığcam, ancaq dərin mənanı özündə ehtiva edən ifadələrdə məzmun kimi formanın da mükəmməlliyinə yardım edən fonetik vasitələr içərisində **qafiyəyə** də rast gəlirik. Qafiyə atalar sözlərində ifadəliliyi artıran, onların asanlıqla dildən-dilə ötürülməsinə səbəb olan vasitədir.

Azərbaycan dilində: “Yalançının evi yandı, heç kim inanmadı” (13).

İngilis dilində: “The Cat, the Rat, and Lovel our dog,
Rule all England under a hog”.

Rus dilində: “Ростом с Ивана, а умом с болвана”, yaxud “С именем-Иван, без имени болван” (14).

На всякого Егорку есть поговорка.

Не всякого поговорка для нашего Егорки.

У нашей Васеньки про все побасенки.

“Atalar sözlərində **rədfilər** də səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir” (Adilov, 2019: 83). Məsələn: Azərbaycan dilində: Əzəldən var idi hüsnü- camalı,

İndi olub dəli Bayramalı.

Yaxud: Söz var kəsər savaşı,

Söz var kəsdirər başı.

İngilis dilində: “Cheese such as men in Suffolk make,

But wish'd it Stilton for his sake.”

Rus dilində: “Добрый Иван- и людям, и нам; худой Иван- ни людям, ни нам”

Nəticə

Hər üç dildə atalar sözləri və frazeologizmlərin ifadəli, yığcam, mənalı, yaddaqalan olmasına xidmət edən bir sıra fonetik və üslubi fiqurlar mövcuddur ki, bu vasitələr daşıyıcısı olduğu xalqın zəkasını əks etdirən və əsrlərdən bəri cilalanıb gələn bu ifadələri yaşadır.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. (1982). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: “Maarif”.
2. Bayramov, H. (1978). Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: “Maarif”.
3. Adilov, M., Yusifov, G. (2019). Sabit söz birləşmələri (Müəllimlər üçün vəsait). Bakı: “Elm”.
4. Məhərrəmli, Q., İsmayilov, R. (2015). Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti. Bakı: “Altun kitab”.
5. Əlizadə, Z. (1985). Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: “Yazıçı”.
6. Common Proverbs, Their Origins. <https://enguroo.com/2019/10/17/common-proverbs-their-origins>
7. Forbidden fruit is the sweetest. https://en.wiktionary.org/wiki/forbidden_fruit_is_the_sweetest
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/paronimicheskie-otnosheniya-v-russkikh-poslovitsah-s-antropnimami-strukturnyy-aspekt>, Maksudova Umsalimat Agalakov, Paronimicheskiye otnosheniya v russkikh poslovitsakh s antropnimami (strukturnyy aspekt)
9. Kasimova, I.N. Otobrazheniye istorii angliyskogo naroda v yego poslovitsakh i pogovorkakh. http://www.rusnauka.com/31_ONBG_2009/Philologia/54580.doc.htm
10. <https://az.wikiquote.org/wiki>, Azərbaycan atalar sözləri.
11. Abasquliyev, T. (1981). İngilis dilində atalar sözləri və onları Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı.
12. Abbasov, A. (2009). Dictionary of English- Azerbaijan Proverbs and Sayings. Bakı: “Turan evi”.
13. <https://ru.wikipedia.org/wiki>, fonosemaantika, Material iz Vikipedii — svobodnoy entsiklopedii.
14. Vitalyevna, Kh.A. (2018). Sravnitelnyy analiz russkikh i angliyskikh poslovits, pogovorok. Yunyy uchenyy. № 1.1 (15.1), s.91-94. URL: <https://moluch.ru/young/archive/15/1177/>

Göndərilib: 19.10.2023

Qəbul edilib: 12.12.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aida Abdullayeva	
Dialogi nitqin kommunikativ vahidləri	7
Saçlı Qəniyeva, Cəvahir Tunca	
Aerofotoplanalma işlərinin layihələndirilməsi, planalma marşrutlarının, eninə və uzununa örtmənin tənzimlənməsi	12
Namiq Hümbətov	
Müxtəlif ekstremal iqtisadi şəraitlərin iqtisadiyyata mənfi təsirləri və təsirlərin neytrallaşdırılması üsulları	17
Nurlan Bağırzadə	
Avropa İttifaqında hava daşımalarının hüquqi tənzimlənməsinin formalaşması	23
Səda Əlizadə	
Atıcılıq idman növündə psixoloji vəziyyətin rolu	30
Əjdərəli Qafarov	
Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının modeli kimi	35

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Günəl Seyidzadə	
Naxçıvan şəhəri torpaqlarının qidalılıq dəyəri	40
Rəsmiyyə Karimova, Leyla Abbasova	
Representatives and biological characteristics of the genus <i>gyrkbugum</i> . (<i>Polygonaceae</i>)	47
Türkan İsmayılı	
İngilisdilli reklam mətnlərində cinslərin istifadəsinin linqvistik xüsusiyyətləri	52
Nüşabə Əsədova	
Müxtəlif sistemli dillərdə atalar sözləri və frazeoloji vahidlərdə fonosemantik hadisələr	56

İmzalandı: 27.12.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 7,75 ç.v.
Sifariş: 711

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

